

જીવન સૂક્તો

- ઈશ્વર વાઘેલા

: પ્રકાશક :

એમ. એમ. સાહિત્ય પ્રકાશન

પુસ્તક પ્રકાશક અને વિહેતા

હેડ ઓફીસ : મહાવીર માર્ગ, આણંદ - ૩૮૮ ૦૦૧, તા.જી. આણંદ

શાખા : પ્રા.શિ.ધિરાણ અને ગ્રા.મં.ના મકાન નીચે
નગરપાલિકા ભવન રોડ, ઈન્દિરા કોમ્પ્લેક્સ, નડિયાદ

Book's name in English :

Jivan Sukto

Ishwar Vaghela

© નીલા વાઘેલા

પ્રથમ આવૃત્તિ - ૨૦૦૭

પ્રત - ૫૦૦

મૂલ્ય રૂ. ૬૦-૦૦

: પ્રકાશક :

એમ. એમ. સાહિત્ય પ્રકાશન

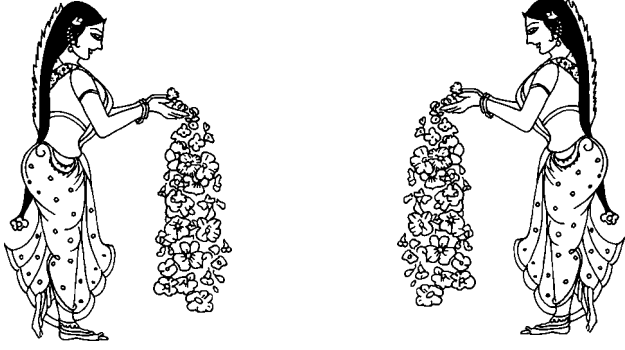
પુસ્તક પ્રકાશક અને વિહેતા

હેડ ઓફીસ : મહાવીર માર્ગ, આણંદ - ૩૮૮ ૦૦૧, તા.જી. આણંદ

શાખા : પ્રા.શિ.ધિરાણ અને ગ્રા.મં.ના મકાન નીચે
નગરપાલિકા ભવન રોડ, ઈન્દિરા કોમ્પ્લેક્સ, નડિયાદ

અર્પણ

પૂ. પિતાશ્રી નારાજાબાપુને

પ્રેમ હૃદયમાં પોઢાડી; પ્રેરણા પિયુષ પાઈ;

પરિશ્રમના પાઠ પઢાવી; મુજ જીવનકેડી ઉજાળી

તથા

પૂ. સસરાશ્રી નાથા બાપુને

જાઈને દીકરો બનાવી; ભેદ કાંઈ ના રાખ્યા;

જીવન કથની કહી; જીવનમર્મો સમજાવ્યાં.

- ઈશ્વર વાઘેલા

વાચકો સાથે સંવાદ

“સહજ મળ્યું તે સૌને આપ્યું”

શિક્ષકનો પવિત્ર વ્યવસાય મને સાંપડ્યો. મારો પ્રિય એવો આ વ્યવસાયમાં પ્રવેશવાની મહેચ્છા મને સમજ સાંપડી ત્યારથી હતી. જે પાર પડતાં જ હર્ષોલ્લાસ થયેલો, જે આજે પણ છે. વ્યવસાયમાં વિકસવા અને સમર્પિત રહેવા વાચન, વિચાર, ચિંતન કરતાં રહેવું તેવું સતત રટણને કારણે તે પણ થતું રહ્યું. તેમાંથી લેખન તરફ વળ્યો અને કંઈકને કંઈક સર્જતું રહ્યું. પ્રગટ થતું રહ્યું. તેમાંથી પુસ્તક - પ્રકાશનનો વિચાર મનમાં રમતો હતો. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગરના આર્થિક સહયોગથી ‘સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની સબળાઓ’ પુસ્તક પ્રકાશિત થયું. તેનાથી વિચારને પ્રબળતા મળી. કેટલુંક પસંદ કરીને એમ. એમ. સાહિત્ય પ્રકાશનના શ્રી યાકુબભાઈ સામરખાવાળાને મળ્યો. મારા વિચારને તેમણે પ્રેરણા પૂરું પાડી પ્રકાશનની જવાબદારી સ્વીકારતાં આ પુસ્તક પ્રસિધ્ધ થયું તેનો આનંદ છે.

પુસ્તકના શીર્ષક અંગે મનમાં ગડમથલ થયા કરતી હતી. કેટલાંક શીર્ષકો વિચારાયા. તેમાંથી ‘જીવન સૂકતો’ શીર્ષક વધારે અનુકૂળ લાગતાં તે પસંદ કર્યું. પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ વિષયો જેવાં કે, જીભ, દુઃખ, તન, મન, ધન, અતિ, લગ્નજીવન, વૃક્ષ, કચરો, સ્વપ્ન, વાણી, પરિશ્રમ વગેરે જીવન સાથે સંકળાયેલાં છે અને તેમાં ઉત્તમ શું? તે કહેવાનો આશય રહ્યો છે. આ વિષયોમાં મારા વાચન, અનુભવ અને વિચારોને પ્રાધાન્ય મળ્યું છે. છતાં વાચકોને ગમશે તેવી શ્રદ્ધા છે.

પુસ્તકમાં વિષયની વિશેષ સ્પષ્ટતા અને સરળતા માટે મને ગમ્યાં તે વિચારો - કાવ્યપંક્તિ સ્વરૂપે - અવતરણ સ્વરૂપે જે જે વિદ્વાનોના લીધેલ છે. તેઓ પ્રત્યે ઋણભાર વ્યક્ત કરું છું. પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ લેખોના લેખન - પ્રકાશન અંગે પ્રોત્સાહન અને હૂંફ આપવા બદલ મારા જીવનસાથી અ.સૌ. નીલાબેન, સંતાનો ચિ. ભારતી, ચિ. પલ્લવી, ચિ. ફાલ્ગુની અને ચિ. કીર્તનને ખાસ યાદ કરું છું. મારા માતા - પિતાને પણ આ તબક્કે વિશેષ યાદ કરી તેઓ પ્રતિ નતમસ્તક થાઉં છું. પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ લેખોમાં લેખ નં - ૨ વિચાર વલોણું માં, લેખ નં. ૭, ૮, ૯ ‘સ્ત્રી’માં, લેખ નં. ૧૩ ગુજરાતમાં, લેખ નં. ૧૪ - ૧૫ સંદેશમાં પ્રકાશિત થયેલ છે. લેખ નં. ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧ આકાશવાણી ગોધરા ઉપરથી પ્રસારિત થયેલા છે. તે સર્વેનો આભારી છું. આ પુસ્તક પ્રકાશિત કરવામાં સતત ઉત્સાહ અને ઉમંગ દાખવી મારા વિચારને સાકાર કરનાર એમ. એમ. સાહિત્ય પ્રકાશનના શ્રી યાકુબભાઈ સામરખાવાળાનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું.

પુસ્તકમાં રજૂ થયેલા વિચારો વાચકોને ગમશે તેવી શ્રદ્ધા તો છે જ. પણ તે વિચારોને જીવનમાં આચરીને જીવનને સુવાસિત બનાવશે તો મારો આ પરિશ્રમ સાર્થક થયો ગણીશ. આપના સૂચનો સદેવ આવકાર્ય છે.

- ઈશ્વર વાઘેલા

તા. ૮-૪-૨૦૦૭, રવિવાર

ડી-૧૬, યુનિ. સ્ટાફ કોલોની,
વલ્લભ વિદ્યાનગર, તા.જી. આણંદ
ફોન નં. ૦૨૬૮૨ ૨૩૦૭૨૩

અ.નં.	વિષય
૧.	જીભ જીવાડે ય ખરીને ભગાડે ય ખરી
૨.	પ્રભુની પ્રેરણા પ્રસાદી - દુઃખ
૩.	તન - મન - ધન
૪.	પ્રેમનો મહાસાગર - ગુરુ
૫.	અતિ
૬.	લગ્નજીવનમાં સમર્પણ
૭.	સફળ લગ્ન જીવન
૮.	નારી, નારાયણી ક્યારે બને ?
૯.	સ્ત્રી અને વ્યવસાય
૧૦.	દીકરી- દીકરો એક સમાન
૧૧.	મારો દેશ
૧૨.	ભારતનું વિકસિત દેશ તરીકે સ્થાન ક્યારે ?
૧૩.	રક્ષકના ના બનશો ભક્ષક
૧૪.	કચરો
૧૫.	પ્રકાશનનું પર્વ : દીપાવલી
૧૬.	સ્વપ્નની સાકારતા
૧૭.	વાણી
૧૮.	પ્રગતિની પરેજી : પરિશ્રમ
૧૯.	સ્વામી વિવેકાનંદ અને યુવાનો
૨૦.	અનુભવની જ્ઞાનવાણી : કહેવતો
૨૧.	લોકગીતોમાં પક્ષી નિરૂપણ
૨૨.	દુઃખ રડવા માટે નહિ માણવા માટે હોય છે
૨૩.	મારો પતિ મારા કહ્યામાં નથી.

૧. જીભ જીવાડે ય ખરીને ભગાડે ય ખરી !

એક સમયે જીભ અને દાંત વચ્ચે ઝઘડો થયો, એટલે દાંત કહેવા લાગ્યા. “હવે બહુ આડી-અવળી થઈને તો અમે તો બત્રીસ છીએ, તું એકલી છે. બધાં થઈને તને કચડી નાખીશું.” એટલે જીભે તરત ન જવાબ આપ્યો કે “હવે રહેવા દો ભાઈઓ, બહુ બડબડ કરવાનું. હું જરાક જ વાંકી થઈને તો તમારે બત્રીસે બત્રીસને બહાર આવી જવું પડશે.”

આ છે જીભની કમાલ ! જીભ જીવાડે ય ખરી, જીતાડે ય ખરી, તો સામે જીવલેણ બની શકે છે. જીભ વ્યક્તિને ભરમાવી શકે, ભંડાવી શકે અને જીભ ભયાનક પણ બની શકે. એટલે જીભનો ભરોસો કેટલો કરવો તે પણ વિચારવું પડે. કહેવાયું છે કે, “ચડે પડે જીભ વડે જ માનવી.” તમે મહાભારત અને રામાયણ વાંચ્યું તો હશે જ ! તે બન્ને યુધ્ધનો શાથી થયા. તે યુધ્ધના મૂળ શેમાં છે ! અરે, ભાઈ તેના મૂળ તો જીભમાં જ છે. જીભને કારણે જ તે યુધ્ધો લડાયા. દ્રૌપદીએ દુર્યોધન માટે ઉચ્ચારેલા ‘આંધળાનાં આંધળા જ હોય ને !’ તે વાક્યે મહાભારતના યુધ્ધનો ઈતિહાસ રચ્યો હતો. જ્યારે પ્રપંચી હરણના શિકાર વખતે રામ લક્ષ્મણને સીતાના રક્ષણની જવાબદારી સોંપીને જાય છે. રામ હરણનો શિકાર કરે છે ત્યારે પ્રપંચી હરણ ‘હે લક્ષ્મણ’ તેવી બૂમ પાડે છે. આ બૂમ સીતા સાંભળે છે અને લક્ષ્મણને રામની વ્હારે જવાનું કહે છે. લક્ષ્મણ સીતાજીને મૂકીને જવા તૈયાર થતાં નથી ત્યારે સીતાજીની જીભ બ્રહ્મચારી લક્ષ્મણને કટુવચનો સંભળાવે છે. જેથી લક્ષ્મણ રામની પાસે જાય છે, અને સીતાનું હરણ રાવણ કરી જાય છે. જેમાંથી રામ-રાવણનું યુધ્ધ સર્જાય છે. આ જીભની કરામત છે.

જીભ નઠારી થાય તો તે જીવલેણ બની શકે છે. કડવી જીભ માનવીને પતનની ખાઈમાં ધકેલી દે છે. જ્યારે મીઠી જીભ માનવીને ઉન્નતિના શિખરો સર કરાવે છે.

માધવ અને માધવીના લગ્ન થયા. પ્રથમ લગ્નતિથિએ માધવ આનંદથી ઘેર આવ્યો...મા...ધ...વી ! બારણાં ખખડાવ્યાં તો માધવી કહે, બારણાં શું ઠોકો છો ? જો...તો. હું શું લાવ્યો છું. ! તમે શું લાવ્યા હોય ધૂળ ? તમારો પાયજામો તો હું લાવું છું. સાડી કાઢી. અરે ! જો તો ! તો કહે આવી સાડી લાવવાની. આ રંગ તો દીકરો ય ગમે નહીં તેવો છે ને આવી ડિઝાઈન ? છેલ્લે કહે, જાવ, પાછી આપી આવો. તમને કશુંય લાવતાં આવડે ખરું ? બિચારા માધવને તરત જ પાછું જવું પડ્યું ! આવું જ એક યુગલ માધવનો મિત્ર મગનલાલને મધુ. બન્ને યુગલના લગ્ન એક જ દિવસે થયેલાં. મગનલાલે બારણું ખખડાવ્યું. મધુ કહે, ઓહ ! આવા તડકામાં તમે આવ્યા. બેસો પાણી લેતી આવું. પાણી આપ્યું. ત્યાં મગનલાલ કહે, લે, હું એક વસ્તુ તારા માટે લાવ્યો છું. મગનલાલે સાડી આપી. મધુ તો સાડી જોઈને આનંદિત થઈ ગઈ. અને તરત જ બીજા રૂમમાં જઈ સાડી પહેરીને આવી. મગનલાલ કહે, કેવી લાગી ? ગમી તને ? મધુ કહે, અરે ! તમે આવા તડકામાં મારા માટે સાડી લઈને આવ્યા. તમે જે લાવ્યા હોય તે શ્રેષ્ઠ જ હોય ને ! મગનલાલ પણ આનંદિત થયા. આ છે જીભનો પ્રતાપ.

એક જીભ ઠારે ને બીજી જીભ બાળે પણ ખરી !

જીભનું મૂલ્ય જેટલું આંકીએ તેટલું ઓછું. માટે જ આપણી જીભને મર્યાદામાં રાખવી જોઈએ. ક્યાં બોલવું ? ક્યારે બોલવું ? કેટલું બોલવું ? શું બોલવું ? શું ન બોલવું ? એનો સંપૂર્ણ વિચાર કરીને માણસે જીભ વાપરવી જોઈએ. અનિયંત્રિત જીભ અનેક અનર્થો સર્જે છે. જ્યારે સુનિયંત્રિત જીભ પૃથ્વી પર સ્વર્ગનું નિર્માણ કરે છે.

વેપાર, વ્યવસાય કે અંગ વ્યવહારમાં જે ઓછું બોલે છે કે મૂઠુ બોલે છે તે જ સફળ જાય છે. સેલ્સમેન, વકીલ, દાક્તરનો વ્યવસાય જીભને આભારી છે. શેઠ કે ઉપરી અધિકારી સાથે ગમે તેમ જીભ વાપરનારાની નોકરીની સલામતી કેટલી ? ગ્રાહકો સાથે જીભાજોડી કરનાર વેપારીનો વેપાર કેટલો ચાલે ? સગાં-સ્નેહીઓમાં પણ કડવી જીભના માણસના માન-સન્માન જળવાતાં નથી. આથી બની શકે તો જીભનો ઉપયોગ અટકાવવો. જીભનો ઓછો ઉપયોગ પણ તમને તારશે. જીભ જ્યારે કહ્યું ન કરે ત્યારે મૌન પાળવું ઉત્તમ ગણાય. એક કવિએકહ્યું છે કે,

સબદ છુડાયે રાજકો, સબદ કરે ફકીર,

સબદ મિલાવે મગવાન કો.....

જિનકો લાગા સબદ, उन्हें और कछु ना भावे ।

જીભનું બીજું કાર્ય સ્વાદ પારખવાનું છે. જીભને સ્વાદિષ્ટ ન બનાવવી તે ઉત્તમ બાબત છે. જીભને સ્વાદિષ્ટ બનાવીએ તો ખર્ચના ખાડામાં તો ઉતરશો જ, પણ શરીરને પણ સાચવી નહિ શકો. સ્વાદના ગુલામ બનનાર માણસ અનેક રાજરોગોને આમંત્રણ આપે છે. જયોતિન્દ્ર દવેએ યથાર્થ કહ્યું છે કે, “મનુષ્ય એટલે જીભ.”

સુરેશ દલાલ કહે છે કે,

તુરું તુરું બોલવું નહિ ને કોઈનું બુરું બોલવું નહિ,

પીળું પીળું બોલવું નહિ ને લાલ ભુરું બોલવું નહિ,

આપણી વાણી સફેદ હંસ(ર), કંસનો નહિ કપટી દંસ,

આપણી વાણી આપણા જેવી, શિયાળાના તાપણા જેવી,

આપણી વાણી પીપર પાન (૩), પોઢ્યાં જાણે શ્રી ભગવાન

આમ જીભનો ઉપયોગ બુદ્ધિપૂર્વકનો, નિયંત્રિત કરવો જોઈએ. જીભ

વાપરતાં આવડે તો વાપરવી નહિતર ન વાપરવી. જીભ જીવિકા બને પણ જીવાત ન બને તેની કાળજી રાખવી. જીભ ભવસાગરને તારે પણ ભસ્મીભૂત ન કરે તે જરૂરી છે. જીભનો જિકટ વધી જાય તો ભવિષ્યમાં ભયાનકતા વધી જાય, માટે જીભ ભરમાવે તે પહેલાં તેને ભક્તિના પાઠ શીખવાડી ભેરૂ માર્ગે વાળી લેવી સારી. કારણકે જીભ જીવન છે.

અનુક્રમ

૨. પ્રભુની પ્રેરણા પ્રસાદી - દુઃખ

જીવનની ઘટમાળમાં સુખ અને દુઃખ વારંવાર આવે છે. સુખ સમયે છકી ન જવું જોઈએ, તેમ દુઃખ સમયે હારી ન જવું જોઈએ. કારણકે જીવન માનવીને પરમાત્મા તરફથી મળેલી અમૂલ્ય ભેટ છે. એમાં શોક, દુઃખ અને ગ્લાનિના પ્રસંગો આવે ત્યારે તેનો હિંમતથી સમતાથી પ્રતિકાર કરવો જોઈએ. દુઃખ એ તો જીવનને સાચી રીતે મૂલવતાં શીખવાની પાઠશાળા છે. આ પાઠશાળામાં જ આપણે સાચી નીતિમતા કેળવી શકીએ છીએ. દુઃખ એ શક્તિ સંપાદન માટેની જ એક માનસિક પ્રક્રિયા છે. દુઃખ સંકટ આપણી એવી શક્તિઓને બહાર લાવે છે જે સુખ સમૃદ્ધિના સમયે આપણામાં સૂતેલી હોય છે. ખરેખર દુઃખની પાઠશાળામાં જ મન કેળવાય છે અને મજબૂત બને છે.

જીવનમાં દુઃખ અને સુખ પામવું તેનો આધાર મનુષ્યની ઉપર છે. કારણકે પરમેશ્વર માણસને અંતઃકરણ આપીને, અંતઃકરણના અવાજ પ્રમાણે વર્તવાની શક્તિનું બીજ એનામાં મૂકીને નેપથ્યમાં સરી ગયા છે. ભગવાને સુખ અને દુઃખની ચાવી મનુષ્યના હાથમાં મૂકી છે. તેણે જે ચાવીનો ઉપયોગ કરવો હોય તે કરે. માણસ દુઃખની ચાવી વાપરે અને માથે દુઃખ - આફત આવી પડે પછી ફરિયાદ કરે કે આ દુઃખ ક્યાંથી આવ્યું ? તે કેમ ચાલે ? આપણે સમજવું જોઈએ કે દુઃખ એ માણસને મળેલી સ્વતંત્રતાની કિંમત છે. દુઃખ એ માણસ હોવાનું મૂલ્ય છે. માનવજાતનો કરવેરો છે. અમૂક રીતે જેમ માનવી વધારે ‘માનવી’ થાય એટલે કે દંભી સભ્યતા, સંસ્કારિતા અને કેળવણી દાખવે ત્યારે તે વધારે દુઃખ નોતરે છે. કારણકે માણસની સાચી સમજણને એક અંધારાનું પડ વીંટળાઈ જાય ત્યારે એ અંધકારના પડને વીંધવા માટે કુદરત દુઃખરૂપી બક્ષિસ મોકલે છે.

દુઃખ એ જીવનની દવા છે. તે એટલી ગુણકારી છે ને એ એટલી કડવી પણ છે કે તે આપવાનો અધિકાર ફક્ત પરમવૈદ્યનો જ હોઈ શકે. અને તે પરમવૈદ્ય છે પરમાત્મા. આપણી મૂર્છા મટાડવા માટે આપણી તંદ્રામાંથી આપણને જગાડવા માટે, આપણા સાચા સ્વભાવ અને સાચા લક્ષની યાદ દેવરાવવા માટે, પરમાત્મા દુઃખરૂપી કડવી દવા આપે છે. સંસાર આપણને ગમી ગયો અને આપણે રસ્તો ભૂલ્યા એટલે આપણને સાચા પથ ઉપર વાળવા ભગવાન પોતાનો દુઃખ રૂપી દૂત મોકલે છે. તે દુઃખરૂપી દૂત મોકલે છે અને યાદ અપાવે છે કે સંસાર તે સંસાર છે. તારું ઘર તો બીજે છે. ત્યાં જવા માટેનો રસ્તો પકડ. જો દુઃખરૂપી દૂત આવતો ન હોત તો આપણે કેવા ભાન ભૂલી જાત ! અને આ સંસારને આ પૃથ્વીને કીચડથી ભરી દેત ! દુઃખની અવગણના એ દુઃખનું નિવારણ નથી પણ પરમાત્માની અગવણના છે. દુનિયામાં ભગવાને દુઃખને મોકલ્યું ન હોત તો... દેહને કદી કષ્ટ ન હોત. મનને ચિંતા ન હોત. હૃદયને દુઃખનો સ્પર્શ પણ ન હોત.... તો.... જીવનમાં સુખ.... સુખને... સુખ જ હોત. પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ જ અનુભવાત. પણ દુઃખ ન હોત તો સાચી મિત્રતા, સાચી શૂરવીરતા, સાચી વફાદારી, સાચી ભક્તિ, સાચું સગપણ, પવિત્રતા, સત્યતા, વિશ્વાસ જેવી અનેક ભાવનાઓ કે આદર્શ કઈ રીતે બતાવી શકાત. કોઈપણ ભાવના કે આદર્શ ગમે તેટલો ઉચ્ચ કે મહાન હોય પણ એ દુઃખની કસોટીએ ચડે નહીં ત્યાં સુધી એને નક્કરતા સાંપડતી નથી. જીવનમાં ખરી મજા પ્રક્રિયામાં છે. પરિણામમાં નહીં. પરિશ્રમમાં છે પ્રાપ્તિમાં નહીં. આથી જ ધ્યેય કરતા સાધના વિલક્ષણ છે. પ્રણયના માર્ગમાં વિરહની તડપન હોય, આંસુનો પ્રપાત આવે અકળાવનારી ઈતેજારી હોય. હૃદયને પીસનાર પીડા હોય ત્યારે આવી ભઠ્ઠીમાં તપ્યા પછી જ પ્રણયનું કુંદન ઝળકી ઉઠે છે. પૃથ્વી ઉપર જો દુઃખ ન હોય તો માણસ બીજા માણસ માટે પોતાનો પ્રેમ કેવી રીતે સિધ્ધ કરી શકત ? અને પોતાનો પ્રેમ સિધ્ધ કર્યા વિના તે કેવી

રીતે જીવી પણ શક્ત ? સીતા કે સાવિત્રી, મીરાં કે મજનૂ, રોમિયો કે ફરહાદના પ્રેમમાં વેદનાનો વિરાટ લાવા લપાયેલો છે. માતા પોતાના પેટના બાળક માટે ઘણું ઘણું સહન કરે છે. હસતે મોંએ સહન કરે છે. કારણકે એ પોતાના પ્રેમનું પ્રમાણ છે.

જીવનમાં સૌથી વધુ મહત્વની બાબત દુઃખ છે એના જેવો બીજો કોઈ શિક્ષક નથી. “દુઃખ સબકો માંજતા હૈ” એ અજ્ઞેયની પંક્તિ દુઃખનું ગૌરવ દર્શાવે છે. દુઃખ એ ગુણકારી ઔષધ છે એ ઉગ્ર કે અપ્રિય લાગે પણ સાચી રીતે સમજનારને માટે ઉધ્ધારક બને છે. દુઃખનું કઈરીતે અર્થઘટન કરવામાં આવે છે તેની ઉપર સુખ અને દુઃખ નો સંપૂર્ણ આધાર છે. દુઃખથી વ્યક્તિ સ્વસ્થ બને છે. ‘સ્વસ્થ’ એટલે ‘સ્વ’માં સ્થિર થવું. આવી સ્વસ્થતાથી જીવન પ્રત્યેનો એક ગંભીર દૃષ્ટિકોણ એને પ્રાપ્ત થાય છે. અને એના વૈચારિક જગતની પ્રૌઢિ વધે છે. આ રીતે દુઃખ એ માનવ આત્માની શુદ્ધિનું પ્રબળ સાધન છે. જેમ ખાણમાંથી નીકળેલું સોનું અગ્નિપરીક્ષામાં પસાર થઈ શુદ્ધ સુવર્ણ બને છે તેમ આકરી કસોટીમાંથી પાર ઉતરી માણસ સર્વાંગ સંપૂર્ણ બની શકે છે. ખરેખર મુશ્કેલીઓ અને કસોટીમાંથી પાર ઊતર્યા પછી જ મનુષ્યનું સાચું સત્વ પ્રકાશે છે.

પરમાત્મા આપણને સુમાર્ગે વાળવા દુઃખરૂપી પથદર્શકને મોકલે ત્યારે આપણે રડવા બેસીએ તે કેમ ચાલે ? લોકોક્તિ કહે છે કે તમેહસો તો તમારી સાથે આખું જગત હસશે. પરંતુ રડશો તો કોઈ તમારી સાથે રડશે નહિ. એટલે કે તમારે જ એકલા અટૂલા રડવાનું રહેશે. તો પછી શા માટે ચારેપાસ હાસ્યનું વાતાવરણ પ્રસારવા માટે દિલની ઉદાસી, મનની વેદના, દિલમાં કે મનમાં જ સંઘરી રાખી, છુપાવી રાખી યા મનોબળથી દૂર કરી આસપાસ પ્રફુલ્લતાનો પ્રકાશ ન પાથરવો ? શા માટે સ્વામી રામતીર્થ ની જેમ ન રહેવું ? ‘રાજ હય હમ ઉસીમેં જીસમેં તેરી રઝા હૈ’. જીવનમાં સુખદુઃખના તરંગો ઝીલીને એમાંથી સ્વર્ગીય સંગીત ઉત્પન્ન કરવું એ

માણસનો ધર્મ છે. દુઃખ લાગવાથી, સહન કરવાથી અને દુઃખમાંથી કલ્યાણ સર્જવાની શક્તિ એ માનવની માનવતાનું પ્રમાણ છે. જિંદગી એટલે સુખદુઃખનો સરવાળો. પરંતુ આનંદ અને ઉલ્લાસથી, ખુમારીથી, તેજ અને તરવરાટથી હસતાં - હસતાં પણ જીવન વિતાવી શકાતું હોય તો પછી દુઃખી થઈને શા માટે જીવવું ?

ગાંધીજી કહેતા કે દુઃખ એ એક એવું દોરડું છે કે એને જોરથી પકડીએ તો આપણને ઠેક ઉપર - ભગવાન સુધી ખેંચી જઈ શકે તેમ છે. આમાં જોરથી પકડવાની શરત મહત્વની છે. જો જોરથી ન પકડવામાં આવે તો ઊંડા ધરામાં પણ પડી જવાય. જે માણસ દુઃખથી ભડકે, બીએ, નાસે તે વધુ ઊંડા દુઃખમાં પડી જાય. પણ જે માણસ ભગવાનના હાથમાંથી દુઃખ સ્વીકારે, વધાવે - અપનાવે - જે શ્રદ્ધાથીને આત્મબળથી દુઃખ સ્વીકારે તો તે માણસ સુખરૂપી સ્વર્ગમાં વિહરી શકશે. સાધનાની ટોચ સુધી પહોંચી શકશે. તાત્કાલિક દુઃખએ શાશ્વત સુખનું બીજ છે. દુઃખ તો બધાને સ્પર્શે, જીવનના કોઈ - કોઈ પ્રસંગે બધાને હરાવે, બધાને ઉગારે, આમ દુઃખ એ જીવનનું પરમ રહસ્ય છે. મર્મ છે. દુઃખ અંધકાર ને દૂર કરનાર સૂરજ છે. દુઃખથી જ જીવનનું સાચું રહસ્ય જાણી શકાય છે આ જગતમાં મનુષ્ય માત્ર સુખની શોધમાં ભટકે છે. પરંતુ સાચું સુખ બહુ ઓછાને મળે છે. તેનું કારણ એ છે કે બધા સુખને જ્યાં નથી ત્યાં શોધે છે. વાસ્તવમાં સુખ મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલું છે દુઃખના સમયે પણ હૃદયમાં સુખનો ભાવ જન્મે તો આપોઆપ સુખ મળે છે. દુઃખ એ દુઃખ રહેતું નથી.

અનુક્રમ

૩. તન, મન અને ધન

માનવીની ચડતી અને પડતી માટે ત્રણને જવાબદાર ગણાવી શકાય. જેમાં તન, મન અને ધન. તન માનવની ઈન્દ્રિયોને બહેકાવે છે. મન વૃત્તિઓને અને ધન બંનેને. વૃત્તિઓ અને ઈન્દ્રિયો પરથી કાબૂ જતાં માનવ માયામાં ફસાય છે. માયાના મદમાં માટેલો બનેલો માનવી મનમાંની કરે છે અને સર્જાય છે સમસ્યાઓ..... પરંતુ સિક્કાની બે બાજુઓની જેમ આ ત્રણેયની મહત્તા અને મર્યાદા બંને છે. મહત્તા અને મર્યાદામાંથી માનવે માર્ગ કાઢી મહાનતા મેળવવાની છે. તન, મન અને ધન તો આપણા અસ્તિત્વ સાથે સંકળાયેલા છે. તે ત્રણ નથી તો દુનિયા નથી. અને દુનિયા નથી તો ખુદ માનવ નથી.

તન એટલે શરીર, શરીર શક્તિનો સ્ત્રોત છે લક્ષ્યપ્રાપ્તિનું સાધન છે. શરીર કીંમતી રત્ન છે. શરીર કુદરતે આપેલી અણમોલ ભેટ છે. આ સમજનાર કદી રોદણાં રડતો નથી. કે બેકાર રહેતો નથી. પણ જેને પોતાના શરીરની શક્તિઓની પહેચાન નથી તે કદી જીવન સાગરમાં તરવાનો આનંદ માણી શકતો નથી.

લાઓત્સે પાસે એક માણસ પોતે ખુવાર થઈ ગયો છે તેવી બૂમો પાડતો પાડતો મદદ મેળવવાની આશાએ જાય છે. લાઓત્સે તેના મજબૂત શરીરને જુએ છે, અને કહે છે તારા આ શરીરના એક એક અંગ કાપી આપે તો તને પૈસા અપાવું. તે માણસ શરીરના અંગો આપતો નથી. લાઓત્સે કહ્યું ભાઈ, તું આ શરીરના એક - બે અંગો આપી દઈશ તો પૈસાદાર બની જઈશ. તે માણસ બોલ્યો કે ‘આંખો આપું તો હું જોઈ શકું કેવી રીતે? પગ

આપી દઉં તો હું ચાલી શકું કેવી રીતે? મારા શરીરનાં બધા અંગો ઉપયોગી છે તેને કેવી રીતે આપી દઉં.’ લાઓત્સે કહ્યું તો તું ખુવાર થઈ ગયો છું તેવી બૂમો પાડ્યા સિવાય તારા શરીરનો મહત્તમ ઉપયોગ કરીને, તારામાં રહેલી શક્તિઓને બહાર લાવ. આમ શરીર એ તો શક્તિઓનો ભંડાર છે. શક્તિઓ વિકસે તો માનવ મહાન બને. સુકલકડી શરીર ધરાવતા ગાંધીજીએ હથિયાર વિના ઈંગ્લેન્ડ જેવી મહાસત્તાને લડત આપી દેશને સ્વતંત્રતા અપાવી હતી. શરીર સુકલકડી હોય તો ગભરાઈ જવાની જરૂર નથી. શરીર મજબૂત, સુદૃઢ અને નીરોગી હોય તે જરૂરી છે. શરીર વડે જ માનવ ગમે તેવા અઘરાં કાર્ય કરી શકે છે. શરીર છે તો રમત રમાય છે, શરીર થકી ચલાય છે, દોડાય છે, ઊભા રહેવાય છે, બેસાય છે, લખાય છે, બોલાય છે, જોવાય છે, સંભળાય છે, વિચારાય છે, હસાય છે, આનંદિત થવાય છે, ગુસ્સે થવાય છે. અરે ! શરીર છે તો ઘણું બધું છે.

શરીરથી માટીનો માનવ મહાન બને છે. પણ શરીર નાશવંત છે. શરીર કાવતરું છે, શરીર સ્થૂળ છે. શરીરને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય છે. શરીરને આકાર છે જેને આકાર છે તે ક્યારે દગ્ગો દે તે કહી શકાય નહીં. આ દેહનો ભરોસો રાખી શકાય તેમ નથી. આપણે જેની ઉપર મગરૂર થઈને ફરીએ છીએ, જેનું ગુમાન કરીએ છીએ, તે તો માટી છે. માટીનું બનેલું આ શરીર પડ્યા પછી કશું જ નથી. એ કદી કોઈનું થયું નથી અને થવાનું નથી. છતાં શરીર સિવાય માનવીની મહત્તા નથી. શરીર થકી જ કંઈક બની શકે છે તેથી જ શરીરને સાચવવું જરૂરી જ નહિ અનિવાર્ય છે. તેને ખોટી ટેવો પાડવી ન જોઈએ. શરીરને તાપ, ટાઢ અને ટાઢા ટબૂકલાનીય ટેવ પાડો. શરીરને આળસુ ન બનાવો. શરીરને બેઠાડું ન બનાવો. તેને સતત કાર્યરત રાખો. સફળતાના શિખરો સર કરવા શરીરને સક્ષમ બનાવો. શરીર જો તમારા કાબૂમાં હશે તો તમે તમારા માર્ગે સડસડાટ ચાલ્યા કરશો. આથી

શરીની લગામ તમારા હાથમાં જ રાખો.

બીજું છે મન. મન અનોખું છે. દેવજી મોઢા એ કહ્યું છે કે
“મનની મોટી વાત રે ભાઈ, મનની મોટી વાત
જગ કેરી સૌ જમાતમાં એની છે અનોખી ભાત
.....રે મનની.”

મન ધારે તો ગરૂડ વેગે ઉડી શકે છે. અને ધારે તો કીડી વેગે પણ માંડ ચાલે છે, મન જ્યારે ભ્રમણ શરૂ કરે છે ત્યારે તેના માટે આખું બ્રહ્માંડ નાનું પડે છે પણ તે થોભી જાય તો અણુ પણ તેના માટે મોટો થઈ પડે છે. આપણામાં કહેવત છે કે “મન હોય તો માળવે જવાય !” કોઈપણ વ્યક્તિ કોઈપણ કાર્યમાં મન પરોવે નહિ ત્યાં સુધી તે કાર્યમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. મન મજબૂત હોય તો સફળતા માણસના પગમાં આળોટતી હોય છે. મન એ માણસની મોટામાં મોટી મિરાત છે. જોસેફ કોમ્પેરે કહ્યું છે કે ‘માણસનું મન કંઈપણ કરવાને સમર્થ છે. એમાં સઘળું સમાયું છે. બધો જ ભૂતકાળ અને વળી બધું જ ભવિષ્ય.’

મન એક મંદિર છે મન તો માણેક છે. તો મન ચંચળ પણ છે મન થકી સઘળું થઈ શકે છે. પણ તે માટે તેની સ્થિરતા ઈચ્છનીય છે. અસ્થિર મન સફળતા અપાવતું નથી. મનની ચંચળતા ડૂબાડે છે. શેખરવલીના મનની ચંચળતાએ તેના સ્વપ્નોને ભાંગીને ભૂકો કર્યો હતા. તર્કથી ભરેલું મન હાથા વગરની છરી સમાન છે. જે વાપરનારની આંગળીને લોહી લુહાણ કરે છે, આથી જ ફેકલીન કહે છે કે ‘તમારા મનને સ્થિર રાખો, સદાચારી બનો, તમે તંદુરસ્ત રહેશો. સ્વેટમાર્ડન જણાવે છે કે ‘મન પવિત્ર નહિં હોય તો વિચારો પણ પવિત્ર નહીં હોય, પછી તો આપણી વાતો પણ પવિત્ર નહીં હોય અને જીવન પણ પવિત્ર નહીં હોય.’ મનને પવિત્ર રાખવું

અનિવાર્ય છે. ગુણવંત શાહના કથન મુજબ “પ્રત્યેક આદમી એના મનની રહસ્યનગરીનો મેયર ગણાય. ઘણાં ખરાં મેયરો પોતાની જ નગરીથી, એની ખૂબીઓથી અને ગંદકીથી ઊભરાતી ગટરોથી અપિરિચિત જ રહી જવા પામે છે. અપરિચયના અનંત અવકાશમાં મચ્છર અટવાયા કરે એવી આપણી સ્થિતિ છે. ભીતરની અવકાશયાત્રા કરનારને સાધુ કહેવામાં આવે છે.” ભીતરમાં ભમવા માટે મન મજબૂત હોવું જોઈએ. અને તેથી જ કદાચ કેટલીક પ્રાર્થનામાં મનની સંભાળ રાખવાનું ભગવાનને સોંપવામાં આવ્યું હશે ! પણ ભગવાન કહે છે કે મેં તો તને આપી દીધું પછી તેની સંભાળ તો તારે જ રાખવાની હોય ! ભગવાનની વાત પણ ક્યાં ખોટી છે ? આપણે બજારમાંથી કોઈપણ વસ્તુ ખરીદીએ છીએ પછી તેની સંભાળ રાખવાની જવાબદારી દૂકાનદારની હોય છે ખરી ? મનને મજબૂત અને સ્થિર બનાવવાની જવાબદારી માનવની છે. મન મજબૂત હોય તો મહાનતા મળવાની જ. ગંગા સતીએ ગાયું છે કે,

“મેરૂ રે ડગે પણ જેના મન ના ડગે
ભલે ને ભાગી પડે ભરમાંડ રે,
વિપદ પડે પણ વણસે નહિ
ઈતો હરિજનના પરમાણ રે,”

અડગ મનથી જ માનવ મહાનતા મેળવે છે. ઋષિ બની શકે છે. કહેવાયું છે કે “અડગ મનના માનવને હિમાલય પણ નડતો નથી.”

મનને કાબૂમાં રાખવું જરૂરી છે તેમ અડગ બનવું જરૂરી છે કારણકે

“મન લોભી, મન લાલસી, મન કુટિલ, મન ચોર,
મન કે મતે મત ચાલીએ, મન પલક પલકમાં ઔર.”

તન અને મનના સંદર્ભમાં મકરંદ દેવેની આ પંક્તિઓ જુઓ.

“તન તરકટ, તન તીરછે

મન મરકટ મન મીર.

તન-મનને ફેંકે ફેરે

તેનું નામ ફકીર”.

ત્રીજું છે ધન. ધન વિના જીવનનૈયાને ચલાવવી સહેલી નથી. ડગલેને પગલે ધનની જરૂર પડે છે. જન્મથી માંડી મૃત્યુ સુધી ધનની જરૂર પડે છે. ધન વિના પેટનો ખાડો પૂરવો મુશ્કેલ છે. ધન છે તો કપડાં છે, અવાસ છે, દવા છે, ભણતર છે, વાહન છે, વસ્તુઓ છે, ધંધો છે, નોકરી છે. ધન છે તો સોયથી માંડીને સઘળું છે. ધન વિનાની દુનિયાની કલ્પના જ વિકરાળ છે, છતાં ધન છે તો પણ ઘણું નથી. એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે,

“પૈસો આહારની ખાતરી આપે, ભૂખની નહિ,
પૈસો સંબંધોની ખાતરી આપે, ઘરની નહિ,
પૈસો મકાનની ખાતરી આપી, ધરની નહિ,
પૈસો બેડરૂમની ખાતરી આપે, ઊંઘની નહિ,
પૈસો વૈભવની ખાતરી આપે, આનંદની નહિ,
પૈસો દવાની ખાતરી આપે, આરોગ્યની નહિ,
પૈસો ખાતરી આપે, સમાધાન નહિ.”

ધન મેળવવાના માર્ગો પણ બે છે. પરિશ્રમ દ્વારા ધન મેળવવું અને અયાગ્ય માર્ગોએ ધન મેળવવું. પરિશ્રમ દ્વારા મેળવેલું ધન સારા કાર્યોમાં વપરાય છે. અયાગ્ય માર્ગે મેળવેલું ધન ખરાબ માર્ગે વપરાય છે. કોઈ વખત ઉલટું પણ બનવાની શક્યતા છે. કહેવત છે કે,

‘કીડીઓએ સંઘરેલું તેતર ખાય જાય.’

ધનથી કોઈ શરીરને પોષણ મળે તેવો ખોરાક ખાય છે. કોઈ વ્યસનો તરફ વળી શરીરને નુકશાન પણ પહોંચાડે છે. ધન સેવામાં પણ વપરાય છે અને મહેફિલોમાં પણ વપરાય છે. ધનથી વ્યક્તિ અભિમાની બને છે. અભિમાન પતન કરાવે છે. સોનાની લંકા ધરાવનાર રાવણનું પતન અભિમાનને કારણે જ થયું હતું ને ! ધનથી વ્યક્તિ દાની પણ બને છે. કર્ણ જેવાનું ધન દાનમાં વપરાતું. ધન સેવાના માર્ગે પણ વ્યક્તિને વાળે છે અને વિકાસના પંથે લઈ જાય છે.

તન, મન, ધન માનવને મહાનતા અપાવે છે. તો પતન પણ કરાવે છે. માનવની અનિવાર્યતા મહાનતા મેળવવાની છે. આ ત્રણેય મૂડી છે. મૂડીનું પ્રયોજન ફાયદા કાજે જ હોવું જોઈએ. ફાયદો ત્યારે જ થાય જ્યારે તન, મન, ધનને માનવ ખુદના ઓર્ડરમાં રાખે.

અનુક્રમ

અષાઢ સુદ પૂનમનો દિવસ એટલે ગુરુજનનો દિવસ.

સંસ્કૃતિના ઘડવૈયાના પૂજનનો દિવસ. સંસ્કારદાતાના પૂજનનો દિવસ. ગુરુ પૂજનના બે દિવસો. બીજો પાંચમી સપ્ટેમ્બરે આવે. પ્રથમ દિવસ ધાર્મિક મહાત્મય ધરાવે છે. તો બીજો દિવસ શૈક્ષણિક - સાંસ્કૃતિક મહાત્મય ધરાવે છે. પ્રથમ દિવસ ધર્મગુરુના પૂજન માટે છે. બીજો દિવસ જ્ઞાનગુરુ (શિક્ષક) ના પૂજન માટે છે. ગુરુનો મહિમા કરવો એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું પરમ લક્ષણ છે. ભારત જ એક એવો દેશ છે. જ્યાં ગુરુપૂજનના બબે દિવસો ઉજવાતા હોય. આપણા સંસ્કાર શાસ્ત્રો એ પણ ગુરુ મહિમાને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે.

ગુરુ બ્રહ્મા ગુરુ વિષ્ણુ, ગુરુ દેવો મહેશ્વરા : ।

गुरु साक्षात् परब्रह्मा : तस्मै: गुरुवे नमः ॥

ગુરુને સાક્ષાત્ પરમશ્વર સ્વરુપે નિરખવાની દૃષ્ટિ દુનિયામાં ભારત સિવાય બીજા કોઈપણ દેશ પાસે નથી. ત્યારે સાચા ગુરુ કોણ ? તે વિશે પ્રશ્ન થાય ! આજે અનેક ઠગગુરુઓએ ગુરુની વિભાવનાને ખરડી નાખેલ છે. અખાએ કહ્યું છે કે;

‘પોતે હરિને ન જાણે લેશે, અને કાઢી બેઠો ગુરુનો વેશ.’

આવા ગુરુઓએ ગુરુત્વની વિભાવના અસ્પષ્ટ કરી મૂકી છે. ત્યારે સાચા ગુરુની પરખ કરવી પણ અઘરી બની જાય છે. ગુરુપદે કોને રાખવા? તે મહત્વની બાબત છે. જ્ઞાનમાં કોઈનો ઈજારો નથી. જ્ઞાન મેળવે, પચાવે અને તેનો યોગ્ય રીતે પ્રસાર કરે તે ગુરુ. ગુરુ તરીકે પુરુષ પણ હોય અને

સ્ત્રી પણ. લાખાએ લોયણને, જેસલે તોરલદેને, માલદેવે રૂપાંદેને, રાવત રણશીએ ડાળલદેને ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા હતા. નારીની સામે શિષ્ટભાવે સાવજ સરીઆ નર પર ઉભા રહેવામાં શરમાયા નથી. પણ તેઓ પાસે ગુરુપદે પહોંચવાની ક્ષમતા હતી. ક્ષમતા સિવાય ગુરુત્વ પામી શકાતું નથી. ગુરુત્વ પામવાની ક્ષમતાઓ કઈ કઈ ? તે અંગે વિચારીએ.

આચરે તે ગુરુ -

આચાર વિના પ્રચાર થતો નથી. ગુરુ એટલે સદ્ગુણોનો ભંડાર. સદ્ગુણોના આચરણ વડે જ ગુરુનો પ્રભાવ પ્રતિભા ઉપસે. આચરણ વિનાનો ઉપદેશ નિરર્થક છે. ગુરુ જ્ઞાનને વ્યવહારમાં મૂકે અને તેમાં સફળતા મેળવી તેજોમય બને અને અજવાળાં પાથરે. ગુરુ જ્ઞાનેશ્વરે ગોળ ખાવાનો છોડી દીધા પછી જ બાળકને ગોળ નહીં ખાવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો ને ! આથી જ વિનોબાજી એ કહ્યું છે કે ‘આચરે તે આચાર્ય.’

મૂલ્ય સંરક્ષક અને મૂલ્યપાલક તે ગુરુ -

મૂલ્યો એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો મૂલાધાર છે. મૂલ્યોનું પાલન કરવું અને મૂલ્યોનું સંરક્ષણ કરવું તે વર્તમાનની તાતી અનિવાર્યતા છે. જો મૂલ્યનું પાલન ગુરુથી થાય તો મૂલ્યોનો પ્રસાર થાય. શિષ્યોને મૂલ્યોના માર્ગે વાળવા એ ગુરુનું પરમ કર્તવ્ય છે. મૂલ્યો પાળે તે પળાવી પણ શકે. મૂલ્યો વિનાનું જીવન મલ્યહીન છે. દેશનો વિકાસ મલ્યપાલક નાગરિકો થકી છે.

ગુરુની ભૂમિકા મૂલ્યપાલન, સંરક્ષક અને પ્રસારની છે.

સાચી વાટ બતાવે તે ગુરુ -

વાટ એટલે જ્ઞાન અને અનુભવનો સરવાળો. જ્ઞાન અને ડહાપણનો સરવાળો. ડહાપણ કે અનુભવ વિનાનું જ્ઞાન નિરર્થક છે. એકલું જ્ઞાન વ્યક્તિનો ઉધ્ધાર કરી શકતું નથી. દુર્ધોષન અને રાવણ પાસે જ્ઞાનનો અભાવ

ન હતો. પણ તેઓ પાસે વ્યવહારનો - ડહાપણનો - અનુભવનો અભાવ હતો. તેઓને સાચી વાટ બતાવનારા ગુરુ મળ્યા ન હતા. દૂર્યોધને કહ્યું હતું કે ધર્મ શું છે? તે હું જાણું છું. પણ તેનું આચરણ કરી શકતો નથી. કેમ આમ બન્યું? જીવનના લપસણા માર્ગે જતા અટકાવનાર ગુરુ મળ્યા નહિ હોય ! શિષ્યના જીવનને જ્ઞાન, અનુભવ, ડહાપણ અને આચરણ દ્વારા સાચા માર્ગે વાળે તે ગુરુ. તેથી જ કહેવાયું છે કે ‘ગુરુ બિન કોણ બતાવે વાટ.’

લઘુને ગુરુ બનાવે તે ગુરુ -

ગુરુ કદી લઘુ ના હોય. યાજ્ઞક્યના શબ્દોમાં ‘શિક્ષક (ગુરુ) કદી લાચાર હોતો નથી.’ ગુરુ પાસે એટલી શક્તિ હોય છે કે તે અન્ય પર આધારિત રહે નહિ. તે હંમેશા ગુરુ બની રહે. અને સાથોસાથ જે લઘુ છે તેને તે ગુરુ બનાવે, સર્વશ્રેષ્ઠ બનાવે. જો ગુરુ પાસે વિશાળ હૃદય હોય, અને શિષ્યની સાથો સાથ વિશ્વહિત યાહતા હોય તો જ આ શક્ય બને. જેની પાસે વિશાળ ભાવના, ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન અને અનોખું ડહાપણ અને અનુભવ હોય તે જ લઘુને ગુરુ બનાવી શકે.

સંશય ટાળે તે ગુરુ -

ગુરુ મનમાં જાગતા સંશયો - શંકાઓને ટાળનાર છે. શિષ્ય જ્ઞાન મેળવતો હોય ત્યારે તેના મનમાં અનેક પ્રકારના સંશયો થાય છે. આ સંશયો દૂર કરે તે ગુરુ. સંશયનું સમાધાન જેની પાસે છે તે ગુરુ. દાસી જીવણને જ્યારે સંશય થયો ત્યારે ગુરુ ભીમ સાહેબે ગુરુબોધ આપ્યો કે,

જીવણ જીવને જિયાં રાખીએ, વાગે અનહદ નપૂરાં રે,
ઝિલમિલ જ્યોતું ઝળહળે, વરસે નિરમળ નૂરાં રે

જીવણ જીવને સ્થિર રાખો, આદેહની અંદર ઝળહળ જ્યોત પ્રકાશી રહી છે તેમાં જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરો. આમ કરશો તો આપને જ્ઞાન લાધશે. જે

જ્ઞાન ઉન્નતિકારક હશે. આમ દાસી જીવણે ગુરુબોધ અનુસાર વર્તન કર્યું તો તેઓને જ્ઞાન લાધ્યું. સંશયના સમાધાનથી જ્ઞાનની સાથોસાથ ડહાપણું ભર્યું અને તેઓ પોતાની જીવનનૈયાને સંસાર સાગરમાં સરળતાથી હંકારી શક્યા.

અક્કલ આપે તે ગુરુ -

શિષ્યનો માનસિક વિકાસ - બૌદ્ધિક વિકાસ કરી પરિપક્વ બનાવવામાં ગુરુની ભૂમિકા અગત્યની છે. પીઠો ભગત કહે છે કે -

ગુરુ મળે તો મને જ્ઞાન બતાવે, ખાપે અક્કલ ક્યાંથી લાવું.

ગુરુ જ્ઞાનરૂપી શલાકા વડે અંધકારનો પડદો ચીરીને અજવાળા પાથરે છે. ગુરુના માર્ગદર્શન વડે જ્ઞાનના દરવાજા ખોલી શકાય છે.

શાંતિ પમાડે તે ગુરુ -

ગુરુ તો શાંતિરૂપી સાગર છે. તેમના ચરણોમાં બેસવાથી જ શાંતિનો અનુભવ થાય. શાંતિ આપે તે વિદ્યા. અને આવી વિદ્યા આપે તે ગુરુ. બાપુ સાહેબ ગાયકવાડે સાચા સંતની વિભાવના આપતાં કહ્યું છે કે;

‘શાંતિ પમાડે તેને તો સંત કહીએ
તેના દાસના દાસ થઈને રહીએ રે.’

ગુરુ એટલે શાંતિના પંથે વાળનાર. જીવન તો સુખ દુઃખની ઘટમાળ છે. દુઃખમાં પણ શાંતિનો અહેસાસ ત્યારે જ થાય જેણે મન પર વિજય મેળવ્યો હોય. મન પર વિજય ક્યારે મેળવી શકાય ? જ્યારે તેને સદ્ગુરુ મળ્યા હોય. મનનો મોહ ત્યારે જ ટળે જ્યારે ગુરુએ સાચો રાહ ચીંધ્યો હોય, સાચી વિદ્યા આપી હોય.

તારે તે ગુરુ -

ગુરુ એટલે તારણહાર. તારણહાર એટલે ઉધ્ધાર કરનાર. શિષ્યના

- ગુરુજીએ હાથ ધર્યો શિર પર
ઝળહળ જ્યોતું દરસાણી રે...

- ભૈરવનાથ

- ગુરુ બિન જ્ઞાન ન ઉપજે, ગુરુ બિન મિલે નહિ ભેદ
ગુરુ બિન સંશય ના મિટે, જય જય શ્રી ગુરુદેવ

- દીન દરવેશ

- ગુરુ વિણ મર્મ ન જાણે

‘કોઈ જન ગુરુ વિણ મર્મ ન જાણે !
બ્રહ્મ મળવો કોણ ઠેકાણે

- છોટમ

- ગુરુ પદ પંકજ પૂજતાં, ચૌદ લોક પૂજાય
શિવ વિરંચીને શારદા, ગુરુના જશ ગાય’

- પ્રીતમ

ગુરુનો મહિમા અપાર અને અનરાધાર છે. ઘણાના ગુરુ બનનાર ભગવાન દત્તાત્રેયે ચોવીસ ગુરુ કર્યા હતા. જીવનની ભવાટવિમાં પાર ઉતરવામાં અનેકની સહાય જરૂરી છે. ત્યારે ગુરુ તો પથદર્શક છે. તેમના આશીર્વાદ અને માર્ગદર્શન વિના આ ભવાટવિમાંથી પાર ઉતરવું સહેલું નથી. જીવન નૈયાને આધાર આપી ભવસાગર પાર કરાવી શાંતિરૂપી કિનારે પહોંચાડે તે ગુરુ.

આજના જમાનામાં સોનાને શેરનું બશેર કરનારા ઘણાં ગુરુ મળે પણ જીવનને બદલનારા ગુરુઓ ઓછા મળે. દુર્ગુણોની દુર્ગતા કરે તેવા ગુરુની કમી વર્તાય છે. અખાએ કહ્યું છે કે,

‘દેહાભિમાન હતું પાશેર, તે વિદ્યા ભણતાં વાધ્યો શેર
ચર્યાવાદમાં તોલે થયો, ગુરુ થયો ત્યારે મણમાં ગયો.

અખા એમ હલકાથી ભારે હોય, આતમજ્ઞાન મૂળગું ખોઈ,

આ પ્રકારના વ્યક્તિઓ ગુરુ થાય ત્યારે અખાના શબ્દોમાં જ “ગુરુ થઈ બેઠો હું સે કરી કંઠે પહાણ શકે ક્યમ તરી” જેવી સ્થિતિ સર્જાય છે અને એવા ગુરુથી શિષ્યો પણ પસ્તાય છે.

“ગુરુ કર્યા મેં ગોકુલનાથ, નગુરા મનને ધાલી નાથ.”

આમ સાચા ગરુ મળવા મુશ્કેલ છે. સાચા ગુરુની પરખ લોઢાના ચણા ચાવવા જેવી છે. વર્તમાનકાળમાં ગુરુનું કાર્ય બદલાયું છે. સંજોગો અને સાધનોના લેખા જોખાએ ગુરુના કાર્યનો જુદો રાહ દર્શાવ્યો છે. આજે ગુરુ શિષ્યને જ્ઞાન આપે છે. પણ તે જ્ઞાન મારફતે શિષ્ય પોતે પાંગરવાનું રહે છે. પણ તે છોડને પાંગરવાની અને તેનામાં રહેલા ફૂલને ખીલવવાની ક્ષમતા આપવાની શક્તિ તેની પાસે નથી. તેને જાતે જ ખીલવું પડે છે. આજે ગુરુ પણ જ્ઞાન આપે છે. સાચો માર્ગ બતાવે છે. પણ તે માર્ગે વિહરવું કે નહીં તે શિષ્યે નક્કી કરવાનું છે. જો શિષ્ય તે માર્ગે વિહરે નહિ અને તેનું અહિત થાય તો તેમાં ગુરુનો વાંક નથી. સમાજ ગુરુનો વાંક જુએ તે ખોટું છે. ગુરુના વચનોમાં માર્ગદર્શનમાં શ્રદ્ધા રાખવી તે શિષ્યનું કર્તવ્ય છે. જ્યાં શ્રદ્ધા નથી ત્યાં ફળ નથી. ગુરુ તો ગુરુ છે. તે તો મહાસાગર છે. મહાસાગરમાં તરવાની ત્રેવડ શિષ્ય પાસે હોવી જોઈએ. અને તે મહાસાગરમાં તરવાની તક મળે તેનું જીવન જ્યોતિમય બને છે. પ્રેમના મહાસાગર એવા ગુરુના ચરણોમાં કોટિ કોટિ વંદન.

અનુક્રમ

પ. અતિ

‘અતિ’ ના ખૂબ, ધણું વધારે, અતિશય જેવા સમાનાર્થી શબ્દો મળે છે. અતિ ઉપરથી અતિરેક અને અત્યંત જેવા શબ્દો ઉતરી આવ્યા છે. જેનો અંત નજીકમાં છે તે અત્યંત. કોઈપણ બાબતમાં ‘અતિ’નું તત્ત્વ ભળે એટલે ‘નાશ’ નજીકમાં ઊભો રહેલો હોય છે. જ્યારે વ્યક્તિ અતિ તરફ પ્રયાણ કરે છે ત્યારે અંત તેની તરફ પ્રયાણ કરતો હોય છે. એક જમીનદારે તેના ત્યાં કામ કરતાં માણસોને એક દિવસે કહ્યું કે જે કાલ સવારથી સાંજ સુધીમાં જેટલી જમીન ઉપર દોડશે તેટલી તેને આપવામાં આવશે. બધાં મજૂરો સંતોષી હતા તેથી તેમણે જમીનદારને કહ્યું કે તમે જે આપો તે ખરું. અમારે વધારે દોડીને લેવું નથી. પણ એક મજૂર લોભી હતો. તેણે આ શરત સ્વીકારી. સવાર પડતાં જ તેણે દોડવા માંડ્યું. તે વચ્ચે ખાવા કે પીવા પણ રોક્યો નહિ. અને ભૂખ્યોને તરસ્યો દોડવા જ લાગ્યો. જેમ દિવસ ઉંચો ચડતો ગયો તેમ તે વધુને વધુ જમીન હસ્તગત કરવા વધુ જોરથી દોડવા લાગ્યો. જેમ સૂર્ય નમવા લાગ્યો તેમ તેના શરીરમાં અશક્તિ આવવા લાગી અને તેને ચક્કર આવવા લાગ્યા. તે એકદમ બેભાન થઈ ગયો. છેવટે તે મૃત્યુ પામ્યો. તેને જમીન તો મળી નહિ પણ જિંદગી ગુમાવી. બીજાઓની જેમ જરૂરિયાત પૂરતું મેળવી - પોતાની શક્તિ અનુસાર મેળવવાનો - જીવન જીવવાનો - પ્રયાસ કર્યો હોત તો તે સારું જીવન જીવી શક્યો હોત. એક મરઘી અને ડોશીવાળી વાર્તામાં પણ ડોશી અતિલોભને કારણે જ મરઘીને ઈંડા બન્ને ગુમાવે છે.

અતિની ગતિ નહિ. અતિ બોલતાં દેડકા અને કાગડાનો અવાજ કેવો કર્કશમય લાગે છે ! જ્યારે થોડું બોલતાં પોપટ કોયલ - મોરનો અવાજ મીઠો લાગે છે. એડવર્ડ એવરેટ નામના વિદ્વાનના મત મુજબ જેઓ ‘અતિ વેગથી દોડે છે, તેઓ જલદી પડી જાય છે.’ જીવનમાં પણ વધુ દોડનાર

જલદી અંત તરફ પ્રયાણ કરે છે. જેઓ જેટલી ઝડપથી ઉંચે ચડે છે તેનાથી પણ વધુ ઝડપે નીચે પડે છે એટલે જ કહેવાયું છે કે ‘વધુ કરે તે થોડા માટે.’ ‘અતિશયમાં સાર નહીં.’ અતિ મીઠાશમાં જીવડાં પડે’ તેવી જ રીતે વ્યક્તિમાં પણ અતિ પ્રવેશે છે ત્યારે તે વ્યક્તિને કોરી ખાનારી જીવાત તેને ખબર પણ પડે નહીં તે રીતે તેનામાં ઉદ્ભ્રમવી તેનો નાશ કરે છે. કહેવાયું છે કે, ‘અતિશય વલોવવાથી ઝેર નીકળે ?’

પૌરાણિક કથાઓમાં પણ નજર નાખીએ તો ખ્યાલ આવશે કે જ્યાં જ્યાં અતિનો પ્રવેશ થયો છે ત્યાં ત્યાં નદારા પ્રસંગો ઉદ્ભવ્યા છે. રાવણનો અતિમદ્ અને સીતાજીની અતિ દયાના કારણે સીતા-હરણ અને સુવર્ણ લંકા નાશના પ્રસંગો ઉદ્ભવ્યા હતા. દુર્યોધનના અતિ અભિમાન અને દ્રૌપદીની અતિશ્યોક્તિ ‘અંધના તો અંધ જેવો જ હોય’ ને કારણે મહાભારત યુદ્ધ ખેલાયું હતું. અતિશય ગર્વિષ્ટ ગંગા નદીને શિવની જટામાં પૂરાવું પડ્યું હતું. અતિજ્ઞાની સહદેવને તેનું જ્ઞાન અણીના સમયે જ કામ આવતું નથી. આમ પૌરાણિક પાત્રોના પ્રસંગો દ્વારા માનવમાત્રને ‘અતિ’ નો ત્યાગ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે સંસ્કૃતમાં કહેવાયું છે કે અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્ ।

મનુષ્યે આહારમાં, નિદ્રામાં, ભયમાં, મૈથુનમાં, બોલવામાં, દયામાં એમ જીવન સાથે સંકળાયેલી તમામ બાબતોમાં ‘અતિ’ નો ત્યાગ કરવો જોઈએ. દૂહાઓમાં પણ કહેવાયું છે કે,

“અતિ ભલો નહિ બોલવો, અતિ ભલી નહીં ચૂપ,
અતિ ભલો નહિ બરસવો, અતિ ભલી નહીં ધૂપ”

“અતિ ઘણું ન જાણીએ, તાણે તૂટી જાય,
તૂટ્યા પછી જો સાંધીએ, ગાંઠ પડે વચમાંય.”

જીવનમાં અતિનો ત્યાગ કરીએ તો મતિ બગડે નહિ અને જીવતગતિ
અવરોધાય નહિ.

અનુક્રમ

૬. લગ્ન જીવનમાં સમર્પણ

લગ્ન વ્યવસ્થાના મૂળ ક્યાં ? તે અંગે વિચારતા પ્રથમ વિચાર આકર્ષણનો આવે. સ્ત્રી પુરુષ તરફ અને પુરુષ સ્ત્રી તરફ આકર્ષાયા હશે અને બન્ને એકબીજા સાથે જીવવાના કોલ આપી બેઠા હશે. બીજો વિચાર કામવૃત્તિએ બન્નેને વિવશ કર્યા હોય અને બન્ને સાથે જોડાયા હોય અને ધીમે ધીમે સંસ્કૃત માનવે પશુસહજ કામને રોકવા લગ્ન વ્યવસ્થા ગોઠવી હશે. ત્રીજો વિચાર સ્ત્રીનું અબળાપણું. પુરુષ કરતાં સ્ત્રીમાં અમુક શક્તિઓમાં કમી જોવા મળે છે. પુરુષનું શક્તિશાળીપણું સ્ત્રીને માટે આકર્ષણરૂપ રહ્યું હોય. આજે પણ સ્ત્રી પોતાના કરતાં તેજસ્વી, શક્તિશાળી પુરુષને ઝંખે છે. ચોથો વિચાર ભિન્નતાનો આવે છે. સ્ત્રી અને પુરુષમાં ભિન્નતાઓ છે, જુદાપણું છે. આ ભિન્નતાઓ સાથે મળીને; એકબીજાની પૂરક બની અભિન્નતા સર્જે એવા વિચારોમાંથી લગ્ન વ્યવસ્થા ગોઠવાય હશે. પાંચમો વિચાર સ્ત્રી સહજ સમર્પણનો આવે. સમર્પણ એ સ્ત્રી સહજ વૃત્તિ છે. આસપાસના વાતાવરણમાં નજર દોડાવીએ તો હરેક પ્રાણી - પક્ષી - કીટકમાં માદા નરને સમર્પિત થઈને રહેતી જોવા મળે છે. પુરુષમાં સમાઈ જવાની અને પોતાના અસ્તિત્વને પુરુષમાં વિલીન કરી દેવાની સમર્પણ ભાવના એ જ લગ્નજીવનની શરૂઆત કરી હશે.

આ સર્વે વિચારો પાછળ કુદરતની વ્યવસ્થા કારણભૂત હોય તેમ લાગે છે. કુદરતી વ્યવસ્થા જ એવી છે કે સ્ત્રી પુરુષથી અને પુરુષ સ્ત્રીથી કદી પણ સ્વતંત્ર કે નિરપેક્ષ થઈ શકે નહિ. બન્નેને એકબીજાના પરાધીન બનાવાયા છે. આ પરાધીનતામાંથી લગ્નજીવન - દાંપત્યજીવન પ્રકટ્યું છે. એકાકી જીવન કરતાં દાંપત્યમાં, સુખ, સગવડ અને સલામતી છે.

દાંપત્યમાં સુખ વધારે છે. અને જોખમ ઓછું. ગૃહસ્થીના જીવનમાં દુઃખો વધારે છે તો આનંદના પ્રસંગો પણ વધારે છે. ગૃહસ્થને દબાણ વધી જાય ત્યારે મદદ પણ વધારે મળે છે. ગૃહસ્થીથી મોટા સામ્રાજ્યોનું પણ રક્ષણ થાય છે. શરેરોમાં અને મંદિરોમાં જ નહીં, પરંતુ સ્વર્ગમાં પણ લગ્નને લીધે જ સુખ શાંતિ હોય છે. કુદરત પણ ઈચ્છે છે કે સ્ત્રી પુરુષનાં બે જુદાં જુદાં વ્યક્તિત્વો એકબીજામાં સમાઈ જઈને અભિન્ન બને. ગંગા અને યમુના બન્ને એકબીજામાં સમાઈ જાય છે ત્યારે તેને સંગમ કહેવાય છે. સંગમને પવિત્ર માની તીર્થ રચાયાં છે. કેમ કે પ્રેમથી મળવું એ સૌથી મોટું પુણ્યકાર્ય છે. આમ બે નદીઓનું મિલન પવિત્ર મનાયું છે પણ તેનાથી પણ વધુ પવિત્ર સરિતા અને સાગરનું મિલન ગણાય છે. સાગરમાં સરિતા સમાય છે, સાગરને મળવા સરિતા પર્વત પરથી દોડે છે અને વચ્ચે ઝાડ, ઝાંખરા, ઢોળાવ, જેવી નબેક કસોટીઓમાંથી પસાર થતી થતી સાગર કિનારે પહોંચે છે. અને સાગરમાં સમાઈ ગયા પછી તે સાગરમય થઈ કૃત્યતા કૃત્યતા અનુભવે છે. તો સામે સાગર પણ સરિતાનું સ્વાગત કરવા ઘુંઘવાટ કરતો કરતો ભરતીનાં પ્રચંડ મોજાંઓરૂપી બાહુઓ દ્વારા સામૈયું લઈને આવે છે. જેમ સાગર અને સરિતાના મિલનની કુદરતી પ્રક્રિયા છે તેમ સ્ત્રી - પુરુષનાં મિલનની પણ કુદરતી પ્રક્રિયા છે. આ પ્રક્રિયામાંથી સ્ત્રીનું સમર્પણ પ્રકટે છે. અર્થાત પુરુષમાં સ્ત્રીને પોતાનામાં સમાવી લેવાની ભાવના પ્રકટે છે, તો પુરુષમાં સ્ત્રીને પોતાનામાં સમાવી લેવાની ભાવના પ્રકટે છે. સ્ત્રી પણ પોતાનું અસ્તિત્વ સમર્પિત કરીને પુરુષમાં સમાઈ જાય છે ત્યારે દાંપત્ય જીવનનું પુષ્પ સુગંધિત થઈ પોતાની મહેંક ફેલાવે છે તેમાં સમર્પણની પ્રક્રિયા પરસ્પરની પોષક પ્રક્રિયા છે. પોતાના અસ્તિત્વને પ્રભુમાં સમાવી દેનાર ભક્ત જેમ પ્રભુમય થઈ જાય છે તેમ પતિમાં સમર્પિત થનાર સ્ત્રી પતિ સાથે અભિન્ન થઈને પતિમય બની જાય છે. સ્ત્રી સમર્પણ એ લગ્નજીવનનો પાયો છે. સ્ત્રી સબળા બને તે જરૂરી છે, અનિવાર્ય છે, પણ સ્ત્રી સમર્પણની

ભાવના ગુમાવે, પુરુષથી દૂર જવાની વૃત્તિ કેળવે તેમાં કુદરત પણ પ્રસન્નતા અનુભવશે નહિં. મહાન સ્ત્રીઓએ પણ લગ્ન વ્યવસ્થાને સ્વીકારી છે, અને પોતાની શક્તિઓ વડે તેને દીપાવી છે. મહારાણી લક્ષ્મીબાઈનું જીવન નજરો સામે તરવરે છે. ગંગાધરરાવમાં સમર્પિત રાણીએ તેમના મૃત્યુ સુધી તેમને સહકાર આપ્યો હતો અને જ્યારે અનિવાર્યતા સર્જાય ત્યારે તેમણે પોતાની શક્તિ અને ખુમારીથી પોતાના રાજ્યને બચાવવામાં પણ પાછી પાની કરી નહોતી.

સમર્પણની ભાવના શું કરે છે તે દર્શાવતું એક દૃષ્ટાંત વાંચેલું. ‘એક બહેન પરણીને રવિશંકર દાદાને પગે લાગવા ગયો દાદાને પગે લાગ્યા એટલે તેમણે તે બહેને કહ્યું; ‘જો હું તો બ્રાહ્મણ છું એટલે તને કાંઈ આપીશ નહિ પણ તારી પાસે માગીશ, બોલ હું માંગુ તે આપીશને?’ બેનને થયું કે દાદ શું માગશે ! થોડા સંકોચ સાથે તેમણે દાદાની વાત સ્વીકારીને કહ્યું, દાદ જે માંગવું હોય તે માંગો ! એટલે દાદાએ માંગ્યું; ‘જો તું સુખ દેવા માટે પરણી છે, સુખ લેવા માટે નહિ, માટે તારા સુખનો જરા પર વિચાર કર્યા વિના તારા પતિ, સાસુ, સસરા વગેરેને સુખ આપ્યા કરજે. બસ આટલું માગું છું. આપીશ ને?’ એટલે તે બેને હા કહ્યું. બેન પરણીને સાસરામાં રહુલા લાગ્યા. દાદાને આપેલું વચન તેમના મગજમાં ધૂમ્મા કરે, ‘સુખ દેવા પરણી છે, સુખ લેવા નહિ.’ અને તેમણે તેને જ પોતાના જીવનનું કર્તવ્ય બનાવી દીધું. પતિ, સાસુ, સસરા, દીયર નણંદ, અરે નોકર - ચાકર સુધ્ધાં - સૌને સુખ આપવા લાગ્યા. તેમણે તેમના સુખની પરવા જ ન કરી. થોડા જ સમયમાં તેઓના સુખની ચિંતા આંતર કુટુંબ કરવા લાગ્યું. સૌ કોઈ તેઓની કાળજી રાખતું થયું. અરે, પરણ્યાની એક જ વર્ષમાં તેઓ તેમના પતિ અને કુટુંબમાં એવા તો સમાઈ ગયા કે તિજોરીની ચાવીઓ અને બેંકોની પાસબુકો સઘળું તેમને સોંપાઈ ગયું. તેમના શબ્દોમાં “ભલું થાજો દાદાજીનું કે જેમણે મને જીવનમંત્ર આપ્યો. હવે આ બંગલો, તિજોરી,

દસ્તાવેજો, ઘરેણાં, બેંકોમાં પડેલા રોકડ રૂપિયા વગેરે કોઈ પુરુષનું ન હતું. પણ મારા પતિનું હતું. મારા સમર્પણથી અને એમનાં પ્રત્યાર્પણથી અમે પતિ - પત્ની જ માત્ર ન હતાં પણ દંપતી હતા. આ બધું તેમનું કે મારું નહિ પણ અમારું હતું.” આ છે સમર્પણનું સુખ અને પરિણામે

મોટાભાગની સ્ત્રીઓ સમર્પિત થઈને પ્રત્યાર્પણથી કૃતકૃત્ય બની જઈ સુખી થાય છે. સુખ મેળવવાનો આ રાજમાર્ગ છે. પતિમય જીવન ગાળવાના કોડ પૂરા કરવામાં સહાયરૂપ છે. સમર્પણથી વિશ્વાસ અને વફાદારી પ્રગટે છે, અને વિશ્વાસ અને વફાદારીથી જ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અનુક્રમ

૭. સફળ લગ્ન જીવન

લગ્ન એટલે બે આત્માઓનું મિલન. સમાજમાં નીતિમત્તા જળવાઈ રહે. વ્યભિચાર ફેલાય નહિ. માનવ-માનવ તરીકે જીવે, પશુભય જીવન ન જીવે, માનવ પોતાનો વંશ વેલો ટકાવી શકે તેમજ આદર્શ માનવનું નિર્માણ શક્ય બનાવવા માટે લગ્નવ્યવસ્થા સમાજમાં ગોઠવવામાં આવેલ છે, કવિ ન્હાનાલાલ કહે છે કે,

“લગ્નપ્રાણ વિકાસનું વ્રત છે.

સ્વર્ગ પથનું પગથિયું છે.

માનવ બાલનો ધર્મ્ય માર્ગ છે.

પરણવું તેતો પ્રભુતામાં પગલાં માંડવા.”

આવા ઉચ્ચ વિચારો લગ્નજીવન માટે આપણા કવિઓ, લેખકો રજૂ કરતા હોય ત્યારે લગ્નજીવન ખરેખર જરૂરી છે તેમ લાગે છે. આમ આ સમાજમાં નજર કરીએ છીએ ત્યારે જોવા મળે છે કે કેટલાયના લગ્નજીવન તૂટવાની તૈયારીમાં હોય કે કેટલાંયના તૂટી ગયા હોય છે. આથી પ્રશ્ન ઉદભવે છે કે ‘લગ્નજીવનની સફળતા માટે શું કરવું જોઈએ?’

અહીં અગિયાર મુદ્દામાં કેટલાંક વિચારો રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

(૧) લગ્ન કર્યા પહેલાંની તૈયારી -

કોઈપણ બાબતની પ્રથમથી જ તૈયારી કરવામાં આવે તો તેમાં સફળતા માટે પણ પ્રયાસ થયેલો હોય છે. લગ્નજીવન માટે પણ મન અને હૃદયથી તૈયારી કરવી જોઈએ. પરણિત જીવનમાં ક્યા ક્યા પ્રશ્નો સર્જશે ?

કેવા અનુભવો થશે ? આ પ્રશ્નોનો ઉકેલ કેવી રીતે લાવી શકાય ? વગેરે બાબતોને પહેલેથી સમજીને પચાવી હોય. તે માટેનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. નવા જીવન માટેની તૈયારી પહેલેથી કરવી જોઈએ. લગ્ન પછી પણ દરરોજ નવી તૈયારી કરવી જોઈએ. એકબીજાને અનુકૂળ બનવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

(૨) પુષ્તવયે લગ્ન -

લગ્નજીવનની સફળતાનો આધાર બન્ને પાત્રોની પુષ્તતા પર છે. પુષ્તવયે લગ્ન એ જ લગ્નજીવનની સફળતા માટે સાચો નિર્ણય છે. લગ્ન પછીની સમસ્યાઓ અને તેમાં ઉકેલ માર્ગો પુષ્ત વયે પહોંચેલી વ્યક્તિઓ જ વિચારી શકે છે. જે લગ્નજીવનની વિશેષતાઓ અને મર્યાદાઓનો વિચાર કરી શકે નહિ તેને માટે લગ્નજીવન કાંટાળો માર્ગ બની રહે. તેને ફૂલોનો માર્ગ બનાવવા ઠરેલપણાની જરૂર રહે જ.

(૩) જેની સાથે લગ્ન કર્યું છે તેનો સ્વીકાર કરો -

કેટલીક વાર કેટલાંક પોતાની પસંદગીના પાત્ર સાથે લગ્ન કરી શકતા નથી. કેટલાંક યુવાનીના સમયે જેની સાથે પ્રેમસંબંધથી જોડાયેલાં હોય તેની સાથે તેના દગાને કારણે કે અન્ય કોઈપણ કારણથી લગ્ન ન કરી શકે. છેવટે માતા-પિતાની પસંદગીના પાત્ર સાથે લગ્ન કરવા પડે ત્યારે જે પાત્ર સાથે લગ્ન થયા છે તે પાત્રને પૂરેપૂરી રીતે સ્વીકારતા નથી. તેમાં તે પાત્રનો કોઈ વાંક નથી. તમારો વાંક છે. તમારી બત્તી ન ફાટવાને કારણે, તમારી દુર્જનતાને કારણે પસંદગીનું પાત્ર મેળવી શક્યા ન હોય તેમાં સામેનાં પાત્રને અન્યાય કરીએ તે ક્યાંનો ન્યાય ? જે પાત્ર સાથે લગ્ન કર્યું છે તે તો નિર્દોષ છે. તેને સ્વીકારવું જોઈએ. પાત્રને ઘરમાં સ્થાન આપશો તો ધીમે ધીમે હૃદયમાં પણ સ્થાન આપી શકશો જ.

(૪) પ્રથમ મિલન સમયે કાળજી રાખો -

લગ્ન પછીનું પ્રથમ મિલન તમારા સમગ્ર જીવનની છાપ ઉપસાવે છે. એટલે પ્રથમ મિલન મિલન સમયે ધીરેથી, પ્રેમથી, મૃદુ સંપર્ક દ્વારા, દિલને ધક્કો ન પહોંચે તે રીતે આગળ વધવું જોઈએ. સફળ, મિલન માટે ગણતરીને તાલીમ, કલાને લાગણી કેળવશો. ખોટી ઉતાવળ કરવામાં કેટલાય લગ્નજીવન ખોરવાઈ જાય છે. ગુલાબના સૌંદર્યને, એની કોમળતાને, એની સુવાસને પ્રાપ્ત કરવામાં ઉતાવળ કરીએ તો થોડી જ વારમાં તે કરમાઈ જાય છે. તેમ તમે જેની સાથે લગ્ન કર્યું છે તે યુવાનીના ઉંબરે ઉમેલું કોમળ પાત્ર જ છે. તેની સાથે ખોટી ઉતાવળ કરતાં મુરકેલી સર્જાશે. લગ્ન થયા એટલે બધાં જ અધિકારો મળી ગયા તેમ ન સમજતા અધિકારો મેળવવા લાયક બનીએ તે જરૂરી છે, અને તે લાયકાત પ્રેમથી, ધીરજથી, પરસ્પરનો સહયોગ કેળવીને મેળવી શકાય છે. સુંદરતા પ્રાપ્ત કરવા માટે સુંદર બનવું પડતું હોય છે, પણ સુંદરતા પ્રાપ્ત કરવામાં કુરૂપતા કેળવીએ તો સુંદરતા મેળવી શકાશે ખરી !

(૫) વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર કરો -

આદર્શોની ફિલસૂફી ઘણી વિસ્તૃત છે. લગ્નજીવનમાં આદર્શ કુટુંબ, આદર્શલગ્ન, આદર્શ પતિ-પત્ની, આદર્શ બાળકોના મનોરથ કે સ્વપ્નમાં રાયવું જરૂરી નથી, પણ જે વાસ્તવિકતા છે તેનો સ્વીકાર કરી ધીમે ધીમે પ્રયત્ન કરી કાંઈક આદર્શ નિપજાવી શકાય. કોઈ એમ વિચારે કે મારી પત્ની આદર્શ હોવી જોઈએ. મારો પતિ આદર્શ લક્ષણોવાળો હોવો જોઈએ. તો તે બાબત શક્ય નથી. જે પાત્ર સ્વપ્નોમાં રાયે છે તે સ્વપ્ન સાથે લગ્ન કરે છે. તે પોતાના પાત્ર સાથે લગ્ન કરતું નથી. આથી સંકટોના વાદળ ઘેરાય છે. આ વાદળને હટાવવા વાસ્તવિકતાના સ્વીકારની જરૂર છે, જે પાત્ર મળ્યું છે તે પાત્રના ગુણ - અવગુણ, શક્તિ - નબળાઈ, આકર્ષણ - અપાકર્ષણ વગેરેને પૂરી રીતે સ્વીકારી લેવા જોઈએ અને એકબીજા પ્રત્યે

વફાદારી કેળવવી જોઈએ.

(૬) લગ્ન પહેલાંની ભૂલોને ભૂલી જાવ -

કેટલાંક પાત્રો યુવાનીના કેફમાં જાણે-અજાણે ભૂલોનો ભોગ બનતા હોય છે. જે ભૂલો લગ્ન પહેલાં થયેલી છે, તે ભૂલોને ભૂલી જવી જોઈએ. પતિ યા પત્ની એકબીજાની ભૂલોને જાણતા હોય તો તેમણે ક્ષમા, સહાનુભૂતિ, ઔદાર્ય કેળવી તે ભૂલોને ભૂલી જવી જોઈએ. ભૂલનું ઔષધ મનના સમાધાનમાં છે. ભૂતકાળને ન જોતા વર્તમાનમાં સારી રીતે જીવવાનો પ્રયાસ કરીએ તો ભવિષ્ય ઉજળું બને છે. પાછળ ન જોતાં આગળ જોવાનું રાખવામાં આવે તો ભૂતકાળની ભૂલને ભૂલાવી દે તેવી સિધ્ધિ મેળવી શકાય છે.

(૭) એકબીજાની લાગણીને માન આપો -

પુરુષો સ્ત્રીઓની નાજુક લાગણીઓ નો ખ્યાલ રાખતા નથી તેવી ફરિયાદ સ્ત્રીઓ તરફથી થાય છે. બીજાનાજુ સ્ત્રીઓ પુરુષોની લાગણીઓ ઘવાય તેવી કટુતા રાખે છે. લગ્નજીવનના કંકાસના આ કારણના નિવારણ માટે પુરુષવર્ગ સ્ત્રીઓની લાગણીઓને સમજે, ઓળખે અને માન આપતા શીખે તે જરૂરી છે. સ્ત્રીઓ પણ પુરુષોની લાગણી ઘવાય તેવું ન બોલે. સ્ત્રીઓ ધારે તો ભ્રષ્ટતા અને ધન્યતા બન્ને લાવી શકે. વાસના અને પ્રેરણા બન્ને જગવી શકે છે. ઉન્નતિ અને અધોગતિ બન્ને કરાવી શકે તેમ છે. તો તેઓ ધન્યતા, પ્રેરણા અને ઉન્નતિનું કાર્ય કરે તે જરૂરી છે. પુરુષો પણ પોતાની વાતને વળગી ન રહે, પોતાના ગજથી જ માપ ન કાઢે, પોતાની નજરે જ સ્ત્રીઓ તરફ ન જુએ અને સ્ત્રીઓનાં હૃદયને સમજે તે પણ જરૂરી છે. જો પુરુષ નિષ્ઠા, ઉદારતા, વિશ્વાસ અને સાચા દિલની ખોજ કરે તો સ્ત્રીને સમજી શકે. આમ લગ્નજીવન માટે બન્ને પાત્ર અરસ-પરસની સમજ કેળવે, એકબીજાને સમજે, એકબીજાની લાગણીને માન આપે, એકબીજાનું માન જાળવે તો લગ્નજીવનમાં કટુતાને સ્થાન મળે જ નહિ.

(૮) એકબીજા સાથે મીઠો કલહ કરો -

લગ્નજીવનમાં કલહને સ્થાન જ ન હોવું જોઈએ તેવી વાત સ્વીકારી શકાય નહિ. કારણકે જો કલહ થાય જ નહિ તો જીવનની વાસ્તવિકતાનો અનુભવ પણ ક્યાંથી થાય? કલહ થવો જ જોઈએ પણ તે કલહ મીઠો હોવો જોઈએ. મતમતાંતરો હોઈ શકે, એટલે કે મતભેદ હોઈ શકે પણ મનભેદ થાય તેવો કલહ ન થવો જોઈએ. કલહ થાય પણ થોડી જ વારમાં તેનું સમાધાન પણ થવું જોઈએ. આ ત્યારે જ શક્ય બને બન્નેને એકબીજા પ્રત્યે પ્રેમ હોય, એકબીજા પ્રત્યે માન હોય, ભવિષ્યને ઉજળું બનાવવાની ખેવના હોય.

(૯) પરસ્પરનો વિકાસ કરવાનો પ્રયાસ કરો -

પહેલાંના જમાનાથી અત્યાર સુધીનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો મહદઅંશે સ્ત્રીઓએ પુરુષના વિકાસ માટે સમર્પણ કરેલું જોવા મળે છે. કેટલાંક કિસ્સામાં પુરુષોએ પણ સ્ત્રીઓના વિકાસ માટે પ્રયત્ન કરેલા છે. પરંતુ લગ્નજીવનમાં બન્નેએ પરસ્પરનો વિકાસ થાય તે માટે પ્રયાસ કરવો જોઈએ. બન્નેને જે બાબતમાં, જે વિષયમાં, જે કલામાં રસ હોય તેને સમજી તેના રસનાં વિષયમાં તે વિકાસ કરે તે માટે પ્રયાસ થાય તો બન્નેનો અહમ્ સંતોષાશે. બન્નેને એકબીજા માટે પ્રેમભાવ વધશે અને બન્નેનું લગ્નજીવન પણ સુખી બનશે.

(૧૦) સ્ત્રી પુરુષ સમાનતા અને ભિન્નતાનો સ્વીકાર કરે -

વર્તમાન સમયે સ્ત્રીઓ પુરુષ સમોવડી બની છે. સ્ત્રીઓ આજે લગભગ તમામ વ્યવસાયો અને નોકરીઓમાં જોડાઈને સફળ બની છે. પુરુષોની સાથે સરખી ઉતરી છે, ત્યારે તેનામાં અહમ્નો ભાવ જન્મે. પુરુષ સાથે તો પ્રથમથી જ અહમ્ જોડાયેલો છે. આ બન્નેનો અહમ્ એકબીજા સાથે ટકરાય તો લગ્નજીવન વિચ્છેદના આરે આવીને ઊભું રહે. આમ ન

થાય તે માટે સ્ત્રી અને પુરુષે એકબીજાની સમાનતા અને ભિન્નતાને સ્વીકારવી જ રહી.

બુદ્ધિમાં અને શક્તિમાં, સ્વમાન અને પ્રતિષ્ઠામાં સ્ત્રી - પુરુષમાં સમાનતા પ્રવર્તતી હોય પણ જીવનમાં ભજવવાની ભૂમિકા બન્નેની જુદી છે. બન્નેની ફરજો અને જવાબદારી પણ જુદી છે. આ બાબતને ખાસ સ્વીકારવી જોઈએ. આમ છતાં પણ બંને જણ એકબીજાને પૂરક છે. તે બાબત પણ ભૂલવી ન જોઈએ. ધૂમકેતુના મતે “કુદરતે પુરુષ માટે પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિ માટે પુરુષ સર્જેલ છે, કેમકે બેઉ વિના જીવન વિકાસ જ પૂરો થતો નથી. એ વિકાસ સર્જનની સફળ શોધ એ જ જીવનનો અંતિમ હેતુ છે. એ જ માનવ સંસ્કારનું સાચું સૌદર્ય છે. એ જ પરમ સત્ય છે, અને એજ સંસારની શોભા છે.” આ બાબતને સ્વીકારીએ તો સ્ત્રી અને પુરુષ એકબીજાથી જુદાં છે. પણ પારકાં નથી. સ્વતંત્ર છે પણ અલગ નથી. સાથે મળીને કાર્ય કરવાનું છે. સાથે જીવીને જીવન પ્રગટાવવાનું છે. બન્ને પોતાની વિશિષ્ટતા કેળવે, ગૌરવ જાળવે. એક બનીને આત્મીયતા કેળવે તેમાં બન્નેની સાર્થકતા છે.

(૧૧) બાળકોને સંસ્કારી બનાવી - કેળવણી આપો -

લગ્નજીવનમાં મહત્વની કોઈ બાબત હોય તો તે બાળકોનો ઉછેર છે. બાળકોનાં ઉછેરમાં સ્ત્રી-પુરુષ બન્નેએ મહત્વની ભૂમિકા ભજવવાની હોય છે. જો બાળકો સંસ્કારી ન હોય., સાચી કેળવણી પામ્યા ન હોય, સારું ભણ્યા ન હોય, ઉંમરલાયક થાય છતાં કમાતા ન હોય ત્યારે લગ્નજીવનના અંતિમ તબક્કામાં મુશ્કેલી સર્જતી હોય છે. આ મુશ્કેલીમાંથી બચવા માટે બાળકનો નાનપણથી જ એવી રીતે ઉછેર કરવો જોઈએ કે જે સંસ્કારી બને, જીવનની સાચી કેળવણી પ્રાપ્ત કરે. બાળકો જો સંસ્કારી હોય તો જીવનનો અંતિમ તબક્કો સુખથી પસાર કરી શકાય. તમે સંપત્તિવાન હોય પણ બાળકો અસંસ્કારી હોય તો તે સંપત્તિનો અર્થ રહેતો નથી. બાળકો

એ જ સાચું ધન છે. તે ધન સચવાય, કેળવાય, તેની તેજસ્વિતા વધે તો જીવનમાં ઝળહળાટ થઈ રહે.

લગ્નજીવનની સફળતાનો આધાર ઘણી બાબતો સાથે સંકળાયેલો છે. પણ મુખ્ય બાબતોનો અહીં વિચાર કર્યો છે. ટૂંકમાં સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને એકબીજાનું માન રાખે, મર્યાદા સાચવે, વ્યક્તિત્વની કદર કરે, એકબીજાને સ્વીકારે તો લગ્નજીવનમાં સફળતા સાંપડે જ.

ਅਗੁਤਮ

૮. નારી, નારાયણી ક્યારે બને ?

સ્ત્રી અને પુરુષ સમાજ રથ, જીવન રથ કે લગ્નરથના બે પૈડા છે. કોઈપણ રથ સરળતાથી ત્યારે જ ચાલી શકે જ્યારે બન્ને પૈડા સમાન હોય, સરખા હોય. વેદકાળથી ભારતીય સંસ્કૃતિ એ સ્ત્રી-પુરુષ નું સમાન સ્થાન અને અર્ધાંગપણું સ્વીકારેલ છે. અર્થવવેદમાં કહેવાયું છે કે,

“આ રહ્યો છું, તે રહી તું.”

હું સોમ છું, તું પ્રકાશ છે.

હું ધો છું, તું પૂચ્છી છે.”

ભગવાન શંકરનું અર્ધનારીનરેશ્વરી સ્વરૂપ અને હારિતાલિકા વ્રત પણ આજ પ્રકારનો દામ્પત્યભાવ મંગલરૂપે રજૂ કરે છે. સ્વસ્થ સમાજનો તે ધ્રુવતારક છે.

સ્ત્રી એ સંસ્કૃતિની જનની છે. આવી સ્ત્રી ને રાષ્ટ્ર કે સમાજના વિકાસકાર્યોમાં ભાગ લેતી રોકવામાં આવે તો તેની શક્તિઓ અને યોગ્યતાઓનો લાભ ગુમાવવો પડે તે દેખીતું છે. આ દ્રષ્ટિએ પણ સ્ત્રી પુરુષ સમોવડી બને, નારી નારાયણી બને તે સમાજના હિતમાં છે. પરંતુ સમાજમાં નજર દોડાવીએ તો સ્ત્રી-પુરુષમાં સમાનતા જોવા મળતી નથી. દેખાવના પ્રયત્નો ઠીક-ઠીક થતા જોવા મળે છે. પતિ-પત્ની બન્ને જ્યાં કમાતા હોય ત્યાં અરસ-પરસનો આર્થિક ઉપયોગ એકબીજાની સમાનતા જાળવવા તરફ બન્ને ને પ્રેરતો હશે પણ છેલ્લે પુરુષનો જ હાથ ઉંચો રહેતો હોય છે. સાચી સમાનતાની ચમક જોવા મળતી નથી. સ્નેહલગ્નના કિસ્સાઓ પણ વધ્યા છે. છતાં પણ પતિ-પત્નીનું સમોવડીયાપણું સિધ્ધ થયેલું જોવા મળતું નથી.

વર્તમાનમાં દરેક ક્ષેત્રમાં સ્ત્રીઓ કાર્ય કરવા લાગી છે. છતાંપણ પુરુષોની જેટલી સંખ્યા છે. તેટલી સંખ્યા સ્ત્રીઓની જોવા મળતી નથી. હજુ પણ કેટલાક ક્ષેત્રો એવા છે જ્યાં પુરુષોનું આધિપત્ય જળવાયેલું જોવા મળે છે. હજુ કેટલાક વ્યવસાયો તો સ્ત્રીઓ માટે અસ્પૃશ્ય જ ગણવામાં આવે છે. આમ કેમ? તે અંગે વિચારતા વિચારતા ધણી બાબતો નજરે ચડે છે.

અસમાનતા પાછળ સમાજ, પુરુષો અને સ્ત્રીઓ પોતે જવાબદાર છે. કુદરતી રીતે જ સ્ત્રી સ્વભાવ એવો ઘડાયો છે. અરે ક્યાં ? સ્ત્રીનું ઘડતર જ એવી રીતે થાય છે કે તે હંમેશા પરાધીન રહેવા ટેવાય છે. સ્ત્રી પ્રેમ, દયા, સમર્પણ અને વફાદારીની ભાવનાથી ભરપૂર હોય છે. આ ભાવનાને કારણે તે સમર્પિત જીવન જીવે છે. પુરુષના સુખ માટે તે પોતાના સુખનો ત્યાગ કરે છે અને પુરુષાશ્રિત બને છે. પુરુષે સ્ત્રીની ભાવનાની કદર કરવી જોઈએ તેના બદલે તે હંમેશા સ્ત્રીને પોતાની સુખ સગવડ સાચવનાર ગણે છે. પોતાનો રોષ ઠાલવવાનું કે નિર્બળતા ઢાંકવાનું અનુકુળ સાધન ગણે છે. સ્ત્રીને તે પોતાના દુઃખની ટેકણ લાકડી ગણે છે. સ્ત્રી પોતાની સેવા કરતી રહે તેવું જ તે ઈચ્છે છે. આમ ક્યારે બને? જો સ્ત્રી તેનાથી ઉતરતી કક્ષાની હોય તો જ ને! આ માટે પુરુષ સ્ત્રીનો વિકાસ ના થાય. તે ઉતરતી રહે તેવું જ ઈચ્છે ને! અરે, લગ્નની પસંદગીમાં પણ પુરુષ પોતાનાથી ઓછી ઉંમરવાળી, વ્યવસાય, શિક્ષણ કે કૌશલની બાબતમાં પણ પોતાનાથી ઉતરતી કે સમાન, પોતાના વશમાં રહે તેવી સ્ત્રીની જ પસંદગી કરતો હોય છે. સામે સ્ત્રી પણ પોતાનાથી ઉતરતા પુરુષને પસંદ કરતી નથી. તે હંમેશા પોતાનાથી ચઢિયાતા, શક્તિવાશાળી સાથે લગ્ન કરવા ઈચ્છે છે. સ્ત્રીમાં ઈર્ષાનું તત્વ હોય છે ખરું પણ તે હંમેશા અન્યની ઈર્ષા કરે છે. પણ પોતાના પતિ ની ઈર્ષા તે કદી કરતી નથી. સ્ત્રી હંમેશા અનુકુલન સાંધવા માટે પ્રયાસ કરે છે. લગ્નને તે સાધના ગણે છે. અને આ

સાધના માટે તે ધણા ત્યાગ કરે છે. અને આ ત્યાગ જ તેને અસમાનતાની ખીણમાં ધકેલી દે છે.

વેદકાળમાં સમાનતાની ભાવના હતી પણ ઇતિહાસે કરવટ બદલતા પુરુષપ્રધાન સમાજ રચાયો અને સ્ત્રી પર અંકુશો મુકાયા. સ્ત્રી પરાધીન, પુરુષાશ્રિત કેવી રીતે રહે તેવી યોજનાઓ વિચારાઈ. પડદાપ્રથા, સતીપ્રથા, વિધવાવિવાહ પ્રતિબંધ, બાળલગ્ન, દહેજપ્રથા, કન્યાવિક્રય જેવા રીતરિવાજો, રુઢિઓ પ્રચલિત બન્યા હતા. સ્ત્રીકુમારવસ્થામાં પિતા અને ભાઈ, યુવાવસ્થામાં પતિ અને વૃધ્ધાવસ્થામાં પોતાના જ પુત્રોથી રક્ષણ મેળવે તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવાયેલ છે. આજે કેટલીક પ્રથાઓ, રુઢિઓ બદલાયા છે. છતાં સ્ત્રીનું શોષણ ચાલુ છે. સમાજમાં સ્ત્રીઓના સોદા થતાં જોવા મળે છે. ધણા વર્ષોના પ્રયાસ પછી પણ દહેજપ્રથા, કન્યા વિક્રય અને સાટાપધ્ધતિ નામશેષ થઈ નથી. હજુ સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવામાં સમાજમાં હકારાત્મક વલણ જોવા મળતું નથી. વિધવાઓ માટે સમાજમાં કોઈ વ્યવસ્થા સમાજ દ્વારા થઈ નથી. સરકાર દ્વારા સ્ત્રી વિકાસ માટે ઠીક - ઠીક પ્રયાસો થયા છે. મફત શિક્ષણ, પછાત જ્ઞાતિની બાળકીઓને કેટલીક વ્યવસ્થાઓ આપવાની યોજના સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થામાં પ્રતિનિધિત્વમાં વધારો અને સ્ત્રી અનામત પદની વ્યવસ્થા થાય છે ખરી ? પણ વિધાનસભા કે સંસદમાં ૩૩% અનામતની વાત હજુ સ્વીકારાતી નથી. જ્યાં ૫૦% ભાગીદારી જરૂરી છે ત્યાં ૩૩% બેઠકો પણ સ્વીકારાતી નથી. બધા રાજકીય પક્ષો ગુલબાંગો ફેંકે છે પણ આ ખરડામાં જાત-ભાતના વિવાદો ઊભા કરીને આડશો ઊભી કરે છે. કોઈપણ પક્ષ પોતાની સ્વૈચ્છીક રીતે પણ ૩૩% બેઠકો પર ચુંટણી લડવા માટે સ્ત્રીઓની પસંદગી કરતો નથી. ગળથૂંથીમાં જ નથી જ્યાં વ્યવહારમાં ક્યાંથી આવે ?

આ બધામાંથી છૂટકારો ક્યારે ? તે પ્રશ્ન થાય. સ્ત્રી જાગૃતિ અને સ્ત્રી વિકાસનો ઠેકો પુરુષો પાસે જ રહ્યો છે. પછી સ્ત્રી પુરુષ સમાનતા

આવે ખરી ? સ્ત્રી જ્યાં સુધી જાગૃતિ ન દાખવે ત્યાં સુધી અસમાનતા રહેવાની જ. સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યના સ્વપ્નને સાકાર કરવા સ્ત્રીએ શિક્ષણ મેળવવું પડશે. ૧૦૦% શિક્ષણની સ્થિતિએ સ્ત્રીએ પહોંચવું પડશે. શિક્ષણ જ સમાનતાનો પાયો નાંખી શકે. વિચારો બદલાવી શકે. સર્જનાત્મકતા વિકસાવી શકે, રૂઢિઓને પરિવર્તન લાવી શકે. આ માટે સ્ત્રીએ, સ્ત્રી સંસ્થાઓએ આગળ આવવું પડશે. સ્થાપિત વર્ગને ઢીલો પાડવો પડશે. સ્થાપિત રિવાજો - રૂઢિઓને બદલવી પડશે. આ માટે નવી વિચારસરણી લાવી સ્ત્રી માનસને બદલવાની જરૂર છે. ફક્ત નામ આગળ હોદ્દા લખવાથી આ બાબત શક્ય બનતી નથી. આ માટે અમુક સમાજની સ્ત્રીઓ માટેની સંસ્થા રાખવી જરૂરી નથી. સમગ્ર સમાજની સ્ત્રીઓ માટેની સંસ્થાઓ વિકસાવવી પડશે.

સ્ત્રીએ સ્વાશ્રયી બનવું પડશે. આશ્રિત કે નિરાશ્રિત સ્ત્રી સમાનતા ન કેળવી શકે. સ્ત્રી સ્વાશ્રય બને એટલું જ નહિ તે પોતાના અને પોતાની સાથે જીવતી અન્ય સ્ત્રીઓના હક માટે જાગૃતિ દાખવે અને તે માટે સંઘર્ષ કરે તે પણ અનિવાર્ય છે.

સ્ત્રીએ આધુનિક ઢબે જીવી શકાય. પાર્ટીઓમાં જઈ શકાય, વધુમાં વધુ મોજશોખ થઈ શકે. તે હેતુથી વ્યવસાયમાં જોડાવું ન જોઈએ. પણ સ્ત્રીઓના વિકાસાર્થે અને તેના દ્વારા રાષ્ટ્રના વિકાસાર્થે પોતાની શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. પોતાના શિક્ષણનો અને ધનનો લાભ સ્ત્રીવિકાસ માટે ખર્ચવો જોઈએ. આમ થાય તો જ સ્ત્રી - પુરુષ સમાનતા, પુરુષ સમોવડી, નારી નારાયણી જેવી બાબતો સિધ્ધ થતી લાગે. બાકી કોઈ કાળે નારી નારાયણી થાય તેમ નથી.

અનુક્રમ

૯. સ્ત્રી અને વ્યવસાય

ભારતીય પરંપરામાં પહેલેથી જ પુરુષનું પ્રાધાન્ય રહેતું આવ્યું છે. પુરુષપ્રધાન સમાજ હોવાને કારણે પુરાતનકાળમાં સ્ત્રીઓને ફક્ત ઘરકામમાં જ રચ્યા પચ્યા રહેવું પડતું. ત્યારબાદ સમય અને સંજોગોમાં ફેરફારો થતાં જતા સ્ત્રી ઘર બહારની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેતી થઈ. સામાજિક સુધારકોએ તેઓને પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન પુરાં પાડ્યા. આજે સમયના તકાદાની સાથે સ્ત્રીઓ પણ વ્યવસાયમાં, નોકરીમાં જોડાતી થઈ છે. મોંઘવારીની દિન-પ્રતિદિન વિકાસગાથાને કારણે પુરુષ પણ સ્ત્રીને નોકરી કરાવવા પ્રયત્નશીલ બનતો ગયો છે.

સ્ત્રીના વ્યવસાયીકરણને કારણે સ્ત્રીશક્તિનો વિકાસ થયો છે. પહેલાંની ચાર દિવાલોમાં પુરાઈ રહેતી સ્ત્રી આજે બહારની દુનિયા સાથે સામંજસ્ય પ્રાપ્ત કરી શકી છે. આજે સ્ત્રીઓ અકલ્પ એવી જગ્યાએ પણ નોકરી કરતી થઈ છે. તેનામાં રહેલી સુસુપ્ત શક્તિઓનો આર્વિભાવ થયો છે. નોકરી કે વ્યવસાયની સાથે સ્ત્રી કુટુંબને પણ સાચવે છે. કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ સધ્ધર બને છે અને સમૃદ્ધિ જીવનને કારણે સમાજમાં માન-મરતબો પણ વધે છે. સ્ત્રીનું વ્યવસાયમાં આગમન થતાં નોકરીઓમાં હરિફાઈ વધી છે. દરેક ક્ષેત્રમાં નોકરી મેળવવા માટે શ્રેષ્ઠતા હોવી જરૂરી બની છે. અને તેને પરિણામે દરેક નોકરી ઉપર કાબેલ માણસોની નિમણૂક કરી શકાય છે. જે લાંબે ગાળે સંસ્થા, સમાજ અને દેશ માટે લાભદાયી બનશે. સ્ત્રી વિકાસની સાથે સાથે કેટલીક સમસ્યાઓ પણ સર્જાય છે. અને તે સમસ્યાઓ જો ઉકેલાય તો સ્ત્રી વિકાસ કુટુંબ સમાજ અને દેશ માટે ખૂબ

સ્ત્રી વ્યવસાયીકરણને કારણે સૌપ્રથમ કુટુંબ ઉપર અસર થાય છે સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્ને નોકરી કરતા હોવાથી સ્વતંત્ર વિચારો ધરાવતા હોય છે. તેને પરિણામે તે બન્ને પોતાના વિચારોમાં મક્કમતા પણ દાખવે છે. આથી તેમના લગ્નજીવનમાં મુશ્કેલીઓ સર્જાય છે. લગ્નજીવનમાં મતભેદો સર્જાય છે અને તેઓ પરસ્પરને સમજવા પ્રયત્ન કરતા નથી અને છેવટે છૂટાછેડા જેવી સમસ્યા ઉભી થાય છે. આ સમસ્યા ન ઉદ્ભવે તે માટે બન્ને એ સમજપૂર્વક ધીરતા રાખી બન્ને વચ્ચે સમજૂતી સાથે જીવન જીવાય તેવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. એકબીજાને અનુકૂળ થવાની ભાવના કેળવવી જરૂરી છે. ભણેલી સ્ત્રી વિભક્ત કુટુંબમાં રહેવાનું વધારે પસંદ કરે છે અને તેને કારણે સંયુક્ત કુટુંબના કેટલાક લાભો મળતા નથી. બન્ને નોકરી કરતા હોવાને કારણે બાળકો માટે સમય આપી શકતા નથી. નોકરીમાંથી થાકીને આવ્યા હોય છતાં રસોઈ અને અન્ય ઘરકામમાં પરોવાઈ જવું પડે છે. આ બધી પરિસ્થિતિમાં બાળકોને માર્ગદર્શન મળી શકતું નથી. બાળકો અસંતુષ્ટ અને સ્વછંદી પણ બની જતા હોય છે. આર્થિક પરિસ્થિતિ સારી હોવાને કારણે બાળકોમાં કરકસરનો ગુણ આવી શકતો નથી. બાળકો માતા-પિતાનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. પ્રેમના અભાવે - બાળકમાં ઉચ્છૃંખલ વૃત્તિ જન્મે છે. કેટલાંક શિક્ષિત મા-બાપના બાળકો શિક્ષણમાં પણ પછાત રહે છે. શિક્ષણમાં બાળકનું ધ્યાન અપાતું નથી. ટ્યુશનો રાખી દેવાય છે. તેથી બાળક શિક્ષણમાં વિકાસ કરી શકતો નથી. સ્ત્રી નોકરી કરતી હોવાથી બાળકનો ઉછેર આપાઓ, મારફતે થાય છે તેથી બાળકમાં ગુણોનો વિકાસ થતો નથી. વળી બાળકને માતાનું દૂધ મળતું નથી અને અવ્યવસ્થિત ઉછેરને કારણે બાળકનો શારીરિક વિકાસ પણ રૂંધાય છે. આમ બાળકનો શારીરિક, માનસિક, સાંવેગિક વિકાસ અટકે છે.

સ્ત્રીનો બહારની દુનિયા સાથેના સંપર્કને કારણે સ્ત્રી પુરુષવર્ગ સાથે દીર્ઘ સહવાસમાં રહેવું પડે છે. નોકરી કરતી સ્ત્રી મુક્ત હોય છે. અને તે મુક્ત વ્યવહારમાં માનતી પણ હોય છે. તેને પરિણામે કેટલીક સ્ત્રી પુરુષની ભ્રમરવૃત્તિનો ભોગ બને છે. કેટલીક સ્ત્રી મૈત્રી સંબંધોથી જોડાય છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ લગ્ન કરીને પસ્તાતી પણ હોય છે. પરિણામે લાંબે ગાળે સ્ત્રીનું જીવન કારમી વેદનાની ખાઈમાં ઘડેલાઈ જાય છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ નોકરીને કારણે મોજશોજમાં રહેતા શીખે છે. તેની અસર બાળકો ઉપર પણ થાય છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ દુષણોનો ભોગ બનતી હોય છે અને તે દુષણો તેના શારીરિક આરોગ્યને નુકશાન કરે છે.

સ્ત્રી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પોતાની કારકીર્દી જમાવવામાં ઘણો સમય પસાર કરે છે. પોતે જ્યાં સુધી નોકરીમાં ન ગોઠવાઈ ત્યાં સુધી લગ્ન કરવાનું પસંદ કરતી નથી. પરિણામે તેને યોગ્ય છોકરો મળી શકતો નથી. પોતાના શિક્ષણ, નોકરી, સ્વભાવને અનુકૂળ છોકરો ન મળવાને કારણે તેને આજીવન કુંવારા રહેવું પડે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ પહેલેથી જ લગ્ન વિરોધી હોય છે. સ્ત્રી પોતે શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ વ્યવસાયમાં જોડાતા સ્વતંત્ર જીવન જીવવા માટે લગ્ન કરતી નથી અને માતા - પિતા પણ તેઓને વધારે કંઈ કહી શકતા નથી. પરિણામે સ્ત્રી આજીવન કુંવારી રહે છે. પાછળની જિંદગીમાં એકાંકી જીવનનો ત્રાસ થાય છે અને જીવન બહુ જ કપડું લાગે છે.

એક વાત નિશ્ચિત છે કે સ્ત્રીના વ્યવસાયીકરણને કારણે આ સમસ્યાઓ સર્જાય છે ત્યારે તેનો ઉકેલ પણ સ્ત્રીઓ પાસે જ છે. સ્ત્રીમાં સહૃદયતા, વિનય, વિવેક, ઉદારતા જેવા અગણ્ય ગુણો ભરેલાં છે. તે પોતે સમજીને પોતાના જીવનનો વિચાર કરીને, સુખી જીવન જીવી શકાય તે માટે પ્રયત્નશીલ બને તે જરૂરી જ નહિ પણ હિતાવહ છે. પ્રયત્ન એવા

❖❖❖❖❖   જીવન સૂક્તો / ૪૮   ❖❖❖❖❖

હોવા જોઈએ કે જે સમસ્યાના ઉકેલની સાથે પોતાના વ્યવસાયને પણ અસર ન કરે. કુટુંબની આર્થિક સધ્ધરતાની સાથે સાથે બાળકનો સામાજિક, સાંવેગિક, શારીરિક વિકાસ થાય અને સમાજમાં પોતાનું અને પોતાના કુટુંબના દરેક સભ્યનું સ્થાન રહે તે માટે પ્રયત્નશીલ બનવું જોઈએ. હું તો માનું છું કે સ્ત્રીમાં આ શક્તિ છે પરંતુ તેને પ્રગટાવવાની જવાબદારી પણ સ્ત્રીની જ છે.

અનુક્રમ

૧૦. દીકરી- દીકરો એક સમાન

“સાંભળજો તમે સરખે કાન,
દીકરી - દીકરો એક સમાન.”

પુરુષપ્રધાન સમાજમાં દીકરીઓને પછાત રાખવામાં કોઈ મણા રાખવામાં આવી નથી. દીકરી ઘરની બહાર પગ ન મૂકી શકે તેવા નિયમો સમાજમાં હતા. પતિ મૃત્યુ પામે તો તેની પાછળ સતી થવું. સતી ન થાય તો સાથે મુંડન કરાવી પુનઃ લગ્ન ન કરવા, દીકરી જન્મે તો તેને દૂધ પીતી કરવી, દીકરીને ભણાવવી નહિ, અમુક પ્રકારના વસ્ત્રો પહેરવાં - જેવાં રિવાજો પ્રચલિત હતાં. આ પ્રકારની વ્યવસ્થાને કારણે ભારતીય સમાજ દુનિયાથી પાછળ રહી ગયો છે. જો દીકરીઓને દીકરાની જેમ સમાનતા આપી હોત તો આપણો સમાજ આજે અમેરિકાની હોડ કરતો હોત. પ્રાચીન એવો ભારત દેશ અમેરિકા જેવા ઊગતા દેશથી પછાત કેવી રીતે થઈ શક્યો? તેમાં દીકરીઓને આગળ ન આવવા દીધી તે પણ એક કારણ છે. દીકરી અને દીકરા વચ્ચે ભેદભાવ રાખવો તે પાપ છે. દીકરા અને દીકરીનું સર્જન કરનારા સર્જનહારે તો બન્નેને સમાન ગણીને જ ધરતી પર મોકલ્યા છે. સમાજનું નિરીક્ષણ કરીએ તો ખ્યાલ આવશે કે સ્ત્રી વિના કોઈ પુરુષની કલ્પના થઈ શકે ખરી? જો આ પરિસ્થિતિ પરમાત્માએ સર્જી હોય તો દીકરી પ્રત્યે ભેદભાવ શાને રાખવો જોઈએ. જો તમે ઘરનું નિરીક્ષણ કરો તો તમને ખ્યાલ આવશે કે માતાપિતાની ચિંતા સૌથી વધુ કોણ કરે છે? પુત્ર કે પુત્રી? દીકરીઓ જ માતાપિતાની ચિંતા કરતી હોય છે તેથી જ કહું છું કે,

“દીકરી હોય કે દીકરો,
રાખો પ્રેમ સરખો.”

આપણા સમાજમાં પુત્રોને ઘડપણની લાકડી સમજવામાં આવે છે. પણ સમાજમાં કેટલાય કિસ્સામાં દીકરો લાકડી બનવાને બદલે મા-બાપને લાકડી લઈને ઘરમાંથી તગેડી મૂકે છે. જ્યારે દીકરી મા-બાપની બીમારીના સમાચાર સાંભળે કે તરત જ દોડતી આવે છે અને મા બાપની સેવામાં લાગી જાય છે. આવી દીકરી પ્રત્યે અસમાનતાની ભાવના રાખી કયા નરકની આશા કરો છો ?

‘દીકરી એટલે પારકી થાપણ’. ‘દીકરી ને ગાય દોરે ત્યાં જાય’. તેવી પંક્તિઓ ને આગળ ધરી તેમનો વિકાસ અટકાવાય છે. દીકરીથી આ થાય અને આ ના થાય. દીકરી એટલે ઘરકામ જ કરી શકે. દીકરી એટલે રસોડું. દીકરી એટલે બાળ ઉછેર. દીકરી ને ઘરકૂકડી બનાવી બહારની દુનિયાથી અલિપ્ત રાખી કયા વિકાસની આશા રાખો છો?

દીકરીઓને શિક્ષણ આપવું તે અનિવાર્ય છે. કારણ દીકરી ભણે તો ત્રણ પેઢી તારે, જ્યારે દીકરો ભણે તો એક પેઢી તારે. દીકરી જો ભણે તો તે માબાપનું કુળ, શ્વસુરપક્ષનું કુળ અને મોસાળનું કુળ તારે છે. જ્યારે દીકરો માબાપ નું કુળ જ તારે છે. આથી જ કહેવાયું છે કે,

દીકરી સમાન દીકરી છે મારે ,
ભણેલી દીકરી પેઢી તારે .

દીકરીને ભણાવી ગણાવી સારા સંસ્કાર આપવામાં આવે તો દીકરી દેવી બને છે અને મા-બાપની આબરુ ને ચાર ચાંદ લગાવી દે છે. આપણા ભૂતપૂર્વ વડાપ્રધાન ઈન્દિરા ગાંધી તેમના પિતા જવાહરલાલ નહેરુના એકના એક પુત્રી હતા, છતાં તે પુત્રીએ દુનિયામાં નહેરૂ કુટુંબની શાન વધારી

દીધી હતી. સરદાર સાહેબને પણ મણિબેન એક જ પુત્રી હતા. છતાં સરદાર સાથે જીવનના અંત સુધી સેવા કરનારા મણિબેન જ હતા. તેથી જ કહ્યું છે કે,

“પારકું ધન ન માનો, આપો દીકરીને રૂડા સંસ્કાર,
ભણાવો તેને પ્રેમથી, આપી સમાન અધિકાર.”

આજની એસ.એસ.સી. કે એચ.એસ.સી.ના પરીક્ષાના પરિણામ જુઓ તો તરત જ ખ્યાલ આવી જશે. પ્રથમ દસ નંબરોમાં દીકરા કરતાં દીકરીઓની સંખ્યા વધારે હોય છે. દીકરીઓ પ્રત્યે ભેદભાવપૂર્ણ વર્તન રાખવામાં આવતું હોવા છતાં દીકરીઓની પ્રગતિ ખૂબ જ સારી છે. જો સમાનતા રાખવામાં આવે તો આ દીકરીઓ નારાયણી બનીને બધા જ ક્ષેત્રોમાં અગ્રેસર બની જાય. દીકરીઓના ઉછેરમાં સમાનતા રાખવામાં આવે તો ઘરની જવાબદારીઓ ઉપરાંત સમાજના અનેકવિધ પાસાંમાં પોતાનો ફાળો આપવાની શક્તિ તે ધરાવે છે. દયાનંદ સરસ્વતીએ કહ્યું છે કે, “ભારતનો ધર્મ ભારતના પુત્રોથી નહી, પુત્રીઓની કૃપાથી સ્થિર છે. જો ભારતની પુત્રીઓએ પોતાનો ધર્મ છોડી દીધો હોત તો ક્યારનોય નાશ પામ્યો હોત!

દીકરીઓમાં ધસાઈને ઉજજવલ દેખાવાની તાકાત છે. સમર્પિત થઈને મહેંક ફેલાવવાની સમજ છે. દીકરાઓની પ્રગતિ પાછળ દીકરીઓનો ફાળો વિશેષ છે. બહેન ભાઈનો પ્રથમ વિચાર કરી પોતાનામાંથી પણ ભાઈને આપવામાં માનતી હોય છે. ભાઈને કઈ રીતે મદદરૂપ થઈ શકાય તે વિશે તે સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે. કેટલીકવાર તો એવું લાગે છે કે બહેનનું રક્ષણ ભાઈએ કરવાનું હોય તેની જગ્યાએ ભાઈનું રક્ષણ બહેન કરતી હોય છે. દીકરી પોતાના પિતાનો દી વાળવામાં અગ્રેસર છે. કહેવાય

છે કે દી વાળે તે દીકરો, પણ દીકરો તો દેવાળુ ફૂંકે છે જ્યારે દીકરી જ દી વાળે છે. પુરુષ સમોવડી બની પોતાના કુળને ઉજાળનાર, માતા-પિતાનું નામ રોશન કરનારી દીકરીઓના નામ ગણવા બેસીએ તો ગણીને થાકી જવાય તેટલા છે. તેમાં રઝિયા સુલતાન, ઈન્દિરા ગાંધી, રાણી લક્ષ્મીબાઈ, મણી બહેન પટેલ, શેખ હસીના વાજેદ, બેનઝીર ભુટ્ટો, કિરણ બેદી, મધર ટેરેસા, પી.ટી.ઉષા, કલ્પના ચાવલા, હંસા મહેતા, અમૃતા પટેલ, જેવી દીકરીઓએ તેમના માતા-પિતાના સંકલ્પો અને સપના ને સિધ્ધ કર્યા છે. ખરેખર,

“દીકરીને આપો સગવડતાઓ,
દીકરી સિધ્ધ કરશે સંકલ્પો,
દીકરીને આપો સુગમતાઓ,
દીકરી અપાવશે માન- મરતબો.”

અનુક્રમ

૧૧. મારો દેશ

“જહાં ડાલ ડાલ પર સોને કી, ચિડિયા કરતી હૈ બસેરા,
વો ભારત દેશ હૈ મેરા,
જહાં સત્ય અહિંસા ઔર ધર્મ કા પગ પગ લગતાં ડેરા,
વો ભારત દેશ હૈ મેરા,

જોયું ને! મારો દેશ એટલે ભારત. જે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન દેશ છે. આજે જેની ગણના આગળ પડતા દેશમાં થાય છે તે દેશોનું અસ્તિત્વ પણ નહોતું ત્યારે મારા દેશની સમૃદ્ધિ સાતેય સમૃદ્ધોને ઓળંગી ગઈ હતી! મારા દેશના તેજના, મલમલ, અને સુતરાઉ કાપડ દુનિયા ના અનેક દેશોમાં નિકાસ થતાં હતા. આજે પણ મારો દેશ ચા, ખાંડ, શણ, સુતરાઉકાપડ, ચામડા, લોખંડ, યંત્રો, અકીક, રસાયણો, જેવી અનેક ચીજવસ્તુઓની નિકાશ કરે છે. આજે જે ગરીબાઈ જોવા મળે છે તે તો ઉભી કરેલી ગરીબાઈ છે. મારા આ દેશને ગરીબ કરવામાં દુનિયાની અનેક પ્રજાનો ફાળો છે. તેમાં અંગ્રેજ પ્રજાનો ફાળો વિશેષ છે. મારા દેશને શાંતિના સમુદ્રમાંથી ઊંચકીને અશાંતિમય બનાવ્યો. સત્ય, અહિંસા, અને ધર્મના પંથે ચાલનારા આ દેશના લોકો શોષણ, હિંસા, જુઠાણા અને તોડ-જોડની નીતિમાં ટકી રહ્યા નહી. આજે પણ કેટલાક સ્થાપિત હિતો પોતાનો સ્વાર્થ અને સંકુચિતતાનો ત્યાગ કરે તો આ દેશ શ્રીમંતાઈની છોળો વચ્ચે જીવતો જ લાગે!

૩૨, ૮૭, ૨૬૩ ચો.કીમી. નો વિસ્તાર ધરાવતા મારા દેશની ઉત્તરે

કલા-શિષ્ય સ્થાપત્યના ક્ષેત્રે મારા દેશની સિધ્ધિ બેનમૂન છે. સારનાથનો સ્તંભ, અજંટા-ઈલોરાની ગુફાઓ, કાંચીના મંદિરો, મહાબલીપૂરમના રથ મંદીરો, તાજ મહલ, લાલ કિલ્લો, બુધ્ધની પ્રતિમા, નટરાજની મૂર્તિ વગેરે મારા દેશની કલા સાધનાના ઉત્તમ નમૂના છે. મૈહરાલીમાં આવેલો લોહ સ્તંભ કે જેને હજારો વર્ષો થયા પણ કાટ લાગ્યો

“સારે જહાં સે અચ્છા હિન્દુસ્તાન હમારા,
હમ બુલ બુલે હૈ ઈસકી, વહ ગુલસ્તાં હમારા.....”

❖❖❖❖❖   **ગુપ્ત સૂક્તો / ૫૮**   ❖❖❖❖❖

૧૨. ભારતનું વિકસિત દેશ તરીકે સ્થાન ક્યારે ?

પ્રાચીન સમયમાં ભારત સમૃદ્ધિમાં આળોટતો દેશ હતો. પરંતુ વિદેશીઓની ગુલામીના કારણે તેની સમૃદ્ધિ રગદોળાઈ ગઈ. ભારતની પ્રજાની કુશળતા હણાઈ ગઈ. ભારતનું ધન ઈંગ્લેન્ડમાં વહી ગયું. ભારત ગરીબ દેશ બની ગયો. આ બધી ૧૯૪૭ પહેલાંની વાતો છે. પરંતુ ૧૯૪૭ માં સ્વતંત્રતા મળ્યા ને ૬૦ વર્ષ પૂરા થયા છતાં ભારત આજે વિકસિત દેશ તરીકે નામના મેળવી શક્યું નથી. ભારત પછી આઝાદ થયેલા દેશો ભારતની આગળ નીકળી ગયા છે. જાપાન જેવા દેશ પર તો ૧૯૪૫માં બે અણુબોમ્બ ફેંકાયેલા. તેની ઉપર કુદરતના આર્શીવાદ પણ નથી. તેની પાસે કોલસો, પેટ્રોલિયમ, લોખંડ જેવી ખનિજો પણ નથી અને વારંવારના ધરતીકંપો તો ખરા જ છતાં પણ આજે તે વિશ્વ માં સમૃદ્ધ અને બળવાન ગણાય છે. પેલો ટ્યુકડો દેશ ઈઝરાયેલ(ક્ષેત્રફળ ની દૃષ્ટિએ ગુજરાતના દશમા ભાગનો અને માનવોની દૃષ્ટિએ લગભગ નવમા ભાગનો) સ્થાનાંતરીયાનો દેશ, ચારેબાજુ ૧૧ જેટલા શક્તિશાળી અને મોટા મોટા શત્રુઓથી ઘેરાયેલો અને રણ પ્રદેશ ધરાવતો હોવા છતાં સવાયો અમેરિકા, દોઢો જાપાન અને બમણો યુરોપ ગણાય છે. જ્યારે ભારત ઉપખંડ જેવો, કુદરતી સંપત્તિ પણ ધણી, માનવ શક્તિ પણ ધણી છતાં દુનિયામાં અવ્વલ નંબરે આવી શકતું નથી. આ અંગે કેટલાક વિચારણીય મુદ્દા તપાસીએ.

પ્રજા-

વિકસિત બનવા માટે મહત્વાકાંક્ષી પ્રજા હોવી જોઈએ. સાથોસાથ પરિશ્રમી, બુદ્ધિશાળી, ઊંચાજીવન ધોરણની ખેવનાવાળી, ધર્મપ્રેમી,

રાષ્ટ્રપ્રેમી પોતાના પર આધારિત-સ્વાશ્રયી. કાયદાનુ પાલન કરનારી પ્રજા દેશને વિકાસના પંથે લઈ જઈ શકે. લોકશાહી દેશમાં યથા પ્રજા તથા રાજા સૂત્ર ને સાર્થક કરે તેવી પ્રજા જોઈએ. પ્રજાની જાગૃક્તા દેશની સમૃદ્ધિ વધારી શકે.

ભારતની પ્રજા અનુશાસિત છે? સ્વચ્છંદતા છે કે સ્વતંત્રતા? પ્રજા માં એકતા છે ? પ્રજામાં પ્રમાણિકતા, રાષ્ટ્રનિષ્ઠા, શૌર્યતા, કુશળતા જોવા મળે છે ખરાં? પ્રજા જેમતેમ, જેવું...તેવું, જે મળ્યુ તે સ્વીકારીને પડ્યા રહેનારી છે કે ઉચ્ચતાનો આગ્રહ રાખનારી છે ? પ્રજા કુદરતી સંપત્તિનો યોગ્ય ઉપયોગ કરે છે ખરી? વગેરે પ્રશ્નોના જવાબમાં ભારતનો વિકાસ અટવાયેલા છે.

કર્મચારીઓ -

દેશના વિકાસમાં કર્મચારીઓની ભૂમિકા અગ્રતા ધરાવનારી છે. વહીવટ કર્મચારીઓથી ચાલે છે. કર્મચારીઓની પ્રામાણિકતા, કુશળતા, પુરુષાર્થપણું, રાષ્ટ્રનિષ્ઠા દેશના વિકાસમાં અગત્યતા ધરાવે છે. કોઈપણ વ્યક્તિ ઓફિસમાં તેના કામ અંગે જાણ ત્યારે ખોટી રીતે દંડાય નહિ. તેનો સમય બરબાદ ન થાય અને તેને યોગ્ય માર્ગ દર્શન મળે તેનું કામ ઝડપથી પતે તેવી વ્યવસ્થા કર્મચારીઓ ધ્વારા થાય. કર્મચારીઓના યુનિયનો પોતાના લાભની સાથોસાથ દેશની પ્રજાના લાભ અંગે વિચારે તો દેશની પ્રગતિ થાય.

પરંતુ ભારતમાં ઉપર જેવા કર્મચારીઓ છે ખરાં ? કેવા છે ? ટેબલ ઉપર કામનો ઢગલો હોય અને કર્મચારી પાનના ગલ્લે, ચા ની લારીએ કે હોટલમાં ગપ્પાં મારતો હોય છે? ઉત્તમમાં ઉત્તમ સરકાર પણ કર્મચારી અપ્રમાણિક, લાંચિયા, ભ્રષ્ટાચારી કર્મચારીઓથી નિષ્ફળ જતી હોય છે. જ્યારે દેશ માટે સુખ વિહારનો ત્યાગ કરી રાષ્ટ્રની નિષ્ઠાભરી સેવા કરે

તેવા કર્મચારીઓથી દેશ પ્રગતિ સાંધતો હોય છે.

રાજનેતાઓ -

રાષ્ટ્રવાદી રાજનેતાઓ જ દેશનો વિકાસ કરી શકે. પ્રજા અને નેતા વચ્ચે અસમાનતા ન હોવી જોઈએ. નેતાઓ માટે વિશિષ્ટ પ્રકારની સુવિધાઓ, ભવ્ય આવાસો, ભવ્ય ઓફિસો, ભવ્ય ગાડીઓની જરૂર નથી. નેતાઓને લોકોની સેવા કરવી જોઈએ, પોતાની ભવ્યતા રાષ્ટ્રના ખર્ચે બતાવવાનાં આડંબરો ત્યજવા જોઈએ. નેતાઓ સમયપાલક હોવા જોઈએ. નેતાઓની ચારેબાજુ સૈનિકોની જરૂરીયાત ન હોવી જોઈએ. રક્ષણના નામે પ્રજાને હાલાકી ન થાય. રક્ષણ માટે ગુપ્તચર વ્યવસ્થા ગોઠવવી જોઈએ. સૈનિકો સાદા ટ્રેસમાં રાખી શકાય જેની બીજા ને ખબર પણ ન હોય. રાજનેતાઓમાં મુત્સદીગીરી હોવી જોઈએ. ભાવુક્તા નહીં ભાવુક્તા ઉભી કરી ઊંચે ચઢનાર અવશ્ય અને વધુ ઝડપે નીચે આવે છે. ભારતની તમામ દુર્બળતાઓની ગટર ટોચ ઉપરના માણસોથી છેક નીચે સુધીના માણસો સુધી વહ્યા કરે છે. આ ગટરને ઉપરથી રોકવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આપણો દેશ વિકસિત બની શકે છે.

રાજ્ય વ્યવસ્થા-

વિશ્વમાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ ગણાતી રાજ્યવ્યવસ્થા લોકશાહી છે. ઈંગ્લેન્ડમાં ખૂબ જૂની લોકશાહી વ્યવસ્થા છે. આ વ્યવસ્થાએ તેઓને દુનિયાના અનેક દેશો પર રાજ્ય કરાવ્યું છે. પરંતુ ભારત માટે આ ઉત્તમ પ્રકારની રાજ્ય વ્યવસ્થા હજુ માફક આવી નથી. પ્રજાના લોહીમાં લોકશાહી પ્રસરી નથી. લોકશાહીની ધોરી નસ પ્રજા છે. પ્રજા લોકશાહીમાં સજાગતા ન કેળવે તો નેતાઓ પોતાનું ધાર્યું કરતા હોય છે. લોકશાહીના નામે એકહથ્થુ શાસન ચાલે છે. નેતાઓ ચૂંટણી વખતે વચનો આપે છે પણ પરિપૂર્ણ કરતા નથી. ચૂંટણી પત્યા પછી સવાયા રાજા, સવાયા અંગ્રેજોની જેમ દેશને

લૂંટ્યા કરે છે. ભારતના મોટાભાગના નેતાને નામે કૌભાડો સર્જ્યા છે. સ્વચ્છ નેતાઓને અભાવે લોકશાહી નિષ્ફળ નીવડી રહી છે. લોકશાહીથી વિકાસની ગતિ ધીમી પડી ગઈ છે.

ધર્મ વ્યવસ્થા -

ધર્મ રાષ્ટ્રના વિકાસ માટે પૂરક તત્વ બનવું જોઈએ. ભારત અનેક ધર્મોનો દેશ હોવાથી તેમ બન્યું નથી. મોટાભાગના ધર્મો ભારતમાં ઉદ્ભવ્યા હોવા છતાં ધર્મની ખેંચાખેંચી, ધર્મ દ્વેશ, ધર્મ ઝનૂને હુલ્લડો કરાવ્યા છે. આદર્શવાદી, રૂઢીવાદી ભ્રામકતાઓથી દેશને મુક્ત કરવો પડે. પરલોકવાદ, મોક્ષીવાદની ભ્રમણાથી દેશની પ્રજા કંગાળ, વિભાજિત, દુર્બળ અને પદભ્રષ્ટ બને છે. ભારતની પ્રજા ધર્મના નામે ચમત્કારોથી પ્રભાવિત થાય છે. આમ ધર્મ જીવન અને જીવનના દૃષ્ટિકોણ ને અવૈજ્ઞાનિક બનાવી રહ્યો છે. ધર્મએ બાદબાકી અને ભાગાકારની નીતિ શીખવાડી છે. ગુણાકાર અને સરવાળાની નીતિનો દ્રોહ કર્યો છે. પછી વિકાસની વાતો જ ક્યાં રહી? માણસ માટે ધર્મ કરતા આજીવિકા મહત્વની છે. ભૂખે ભજન ન થાય. પરલોકવાદના મહિમા કરતા આ લોકનો મહિમા જગાડનાર સાધુઓની જરૂર છે. ઝનૂન વિનાનો રાષ્ટ્રવાદ લાવવો જરૂરી છે. તે ધર્મ કરી શકે છે. ધર્મ વ્યવસ્થા જ એવી હોવી જોઈએ કે જે દેશ ને વિકસિત કરવા પ્રેરણા આપતી હોય. ભારત પાસે એવી ધર્મવ્યવસ્થા છે ખરી?

તંત્ર વ્યવસ્થા -

આપણી તંત્ર વ્યવસ્થા જેટલી સ્વસ્થ અને સંગઠિત તેટલો વિકાસ સારો થાય. તંત્રવ્યવસ્થામાં ગુપ્તચરતંત્ર, પોલીસતંત્ર, લોકશાહીતંત્ર, ન્યાયતંત્ર અને ચૂંટણીતંત્ર, કાયદાતંત્ર જેવા તંત્રો નો સમાવેશ થાય છે. તંત્ર વ્યવસ્થામાં ગુપ્તચર તંત્ર ખૂબ ઉત્કૃષ્ટ હોવું જોઈએ. આપણા દેશમાં કારગીલ સમસ્યા, વિમાન અપહરણ જેવી તાજેતરની ઘટનાઓએ

ગુપ્તચરતંત્રની સજાગતાનો ખ્યાલ આપ્યો છે. ગુપ્તચરતંત્રની સજાગતાથી શત્રુઓ, આતંકવાદીઓ, રાષ્ટ્રદ્રોહીઓ વગેરેથી બચી શકાય છે. અન્ય દેશોના ગુપ્તચરતંત્રોની કક્ષાએ આપણું ગુપ્તચરતંત્ર કેટલું સબળ છે? તે વિચારણીય પ્રશ્ન છે.

પોલીસતંત્રની સબળતા દેશમાં કાયદો અને વ્યવસ્થાની જાળવણી કરે છે. પોલીસતંત્રની કામગીરી તેની સબળતા દર્શાવતી હોય છે. સમાજમાં પોલીસતંત્ર નાગરિકો માટે કેટલું ઉપયોગી છે? પોલીસ ગુનેગારને પકડી શકે તેમ છે ખરી? ગુનેગારને પકડી ને બધું પતાવી દે છે ખરી? રોડ ઉપર અકસ્માતો કેટલા પ્રમાણ માં થાય છે? સમાજમાં ગુનાખોરી કેટલી વ્યાપેલી છે? પોલીસોની ફાંદ વધી ગયેલી છે? વગેરે પ્રશ્નોના ઉત્તરો પોલીસતંત્રની કામગીરી પર પ્રકાશ પાડે છે. ભારતનું પોલીસતંત્ર પણ કેવું છે.? તેની જાણ આપણને છે જ.

અન્ય તંત્રો વિશે પણ આ પ્રકારે વિચારણા કરીએ તો તે કેટલા પ્રમાણમાં સબળ છે. તેમાં કઈ બાબતો સુધારાલક્ષી છે તેનો ખ્યાલ આવે તેમ છે. આપણા દેશનું લશ્કરીતંત્ર સારું કાર્ય કરે છે. લશ્કરી જવાનો પોતાની જાનની પરવા કર્યા વિના દેશનું રક્ષણ કરે છે. તે એક સારી બાબત છે. પરંતુ લશ્કરીતંત્ર ને રાજતંત્ર પર આધારિત રહેવું પડે છે. બન્ને તંત્રની સુમેળતા સફળતા અપાવે છે. તંત્રવ્યવસ્થાની બાબતમાં સ્વસ્થ ચિંતન હોવું જોઈએ. કલ્પનાવાદી કે ઘેલછાભર્યા આદર્શોનો ત્યાગ કરીને વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. યંત્રવાદ અને વિજ્ઞાનના સ્પષ્ટ મેળથી તંત્રમાં સુધારો કરવો જોઈએ.

વિજ્ઞાન પ્રધાનતા-

વિકસિત બનવા વિજ્ઞાનની પ્રધાનતા સ્વીકારવી પડે. ધાર્મિક ક્રિયાકાંડનો ત્યાગ કરી તે શક્તિને નવી નવી શોધો અને સાહસો તરફ

વાળવી જોઈએ. મંદીરોની જગ્યાએ ભારતમાં શાળાઓ, કોલેજો, આરોગ્યધામ, લેબોરેટરીઓ, રીસર્ચકેન્દ્રો ઉભા કરવાની જરૂરીયાત છે. વિજ્ઞાનનો વિકાસ અને પ્રજામાં ફેલાવો વિકાસ કરાવે છે. યંત્રોનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. યંત્રોથી ડરી જવાની, બેકારી વધી જવાની છે તેવી ભાવનાથી દૂર રહી સ્વસ્થ વિચારણા કરવી જોઈએ. એક યંત્ર ઉપર એક માણસથી જેટલું કામ અને ઉત્પાદન થાય તેટલું હાથથી દસ માણસથી થાય. આમ થવાથી નવ માણસો બેકાર બને તેવી ગણતરી થાય છે. પરંતુ યંત્રના ઉત્પાદનમાં અને તેના રીપેરીંગમાં નવી રોજીઓ ઉભી થાય છે. જેમ ઉત્પાદન વધે તેમ રોજીઓ પણ વધે. અન્ય કામ માટે માણસોને તૈયાર કરવાની જરૂર છે. ભારતની પ્રજા કંકુ અને ભસ્મ કાઢવાના ચમત્કારોથી અંજાય જાય છે. પણ માણસોના પેટ ભરાય, સારા મકાન મળે, સારું પાણી મળે, સારી ખેતી થાય, ઓછા પાણીએ વધુ ઉત્પાદન થાય. તેવા વૈજ્ઞાનિકો ચમત્કારો કોઈ કરવા તૈયાર નથી. વિજ્ઞાનનો જોઈએ તેટલો ઉદય થયો નથી. ચમત્કારવાદે ,આધ્યાત્મિકવાદ, વિજ્ઞાનવાદને મડદું બનાવી દીધેલ છે. ધર્મ અને વિજ્ઞાનની સાથે ઉદારતાભર્યો માનવતાવાદ પણ સાથે હોવો જોઈએ.

ઉત્પાદિત રોજગારી -

રોજગારી ઉત્પાદન વધારવામાં સહાયરૂપ ન થાય તો સમૃદ્ધિ વધવાને બદલે ગરીબી વધે છે. રાષ્ટ્રને સમૃદ્ધ બનાવવા ઉત્પાદન વધારવું જોઈએ. ઉત્પાદન શક્તિ વિનાની વ્યક્તિલક્ષી રોજગારી રાષ્ટ્રને ચૂસી ખાય છે. કારખાનાં વધવા જોઈએ. યંત્રો બનાવનાર વધવા જોઈએ. અનાજનું ઉત્પાદન વધે - તેવી રોજગારીઓ ઊભી કરવી જોઈએ. કલાર્ક વધારવાની જરૂર નથી. પટાવાળા વધારવાની જરૂર નથી. જે રોજગારી રાષ્ટ્રના વિકાસમાં ઉપકારક બને તેવી હોય તેને જ પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ.

સમાજમાં શ્રીમંતવર્ગ વધવો જોઈએ. ઉત્પાદન વધાર્યા સિવાય દૂકાનોની સંખ્યા વધારવાથી બેકારી વધવાની છે. શ્રીમંતાઈ વધારવામાં, ઉપલાવર્ગ વધારવામાં રોજગારીની ભૂમિકા રહેલી છે. જેમ જેમ ઉપલો વર્ગ વધતો જાય તેમ તેમ રોજગારી પણ વધતી જાય. ઉપલા વર્ગની જરૂરિયાતોને પોષનારી રોજગારી વધવાની. સમૃદ્ધ અને વૈભવી પ્રજા રોજગારી વધારે છે. એંદી અને દરિદ્ર પ્રજા રોજગારી વધારી શકતી નથી. ઊંચા જીવન ધોરણવાળી પ્રજા તેને ટકાવી રાખવા પ્રયત્ન કરશે અને તેમાંથી નવા નવા વિચારો - શોધો - રોજગારીઓની સાંકળ રચાશે. જે દેશના વિકાસમાં ફાયદાકારક રહેશે. ભારતમાં આ વિચારો અંગે શું થયેલું છે ? તે પર દૃષ્ટિપાત કરવા જેવો છે.

મલ્ટીનેશનલ કંપનીઓ -

વર્ષો પહેલાં આપણા દેશમાં એક કંપની આવેલી જેણે દેશને વર્ષો સુધી ગુલામ બનાવેલો. આ ભૂતકાળની ઘટનાને ધ્યાનમાં લઈ મલ્ટીનેશનલ કંપનીઓ ન આવે તેવી નીતિ અખત્યાર થઈ રહી છે. આવે તો તેના સામે વિરોધ પણ થાય છે. આજે અને ભૂતકાળની પરિસ્થિતિ વચ્ચે પાયાનો ભેદ છે. ભૂતકાળમાં ભારત અનેક પ્રાંતોમાં વહેંચાયેલો દેશ હતો. આજે એક જ રાજકીય વ્યવસ્થા છે. કંપની સાથે વ્યવસ્થિત કરારો કરી તેને પ્રવેશવા દેવામાં સાવચેતી રાખવી જોઈએ. પણ આ કંપનીઓને પ્રવેશવા જ ન દેવી તે દેશ માટે હિતકારી નથી. કારણકે આ પ્રકારની કંપનીઓ મબલખ મૂડી રોકાણ કરે છે. તેઓ રિસર્ચ અને યોગ્ય સાધનો પાછળ અનેક ઘણો ખર્ચ કરે છે અને નવી રોજગારીઓ ઉભી કરે છે. પોતે નફો કરે છે અને સાથે સાથે દેશના નાગરિકોને નફો કરવાનું શીખવાડે છે. આમ મલ્ટીનેશનલ કંપનીઓ વિકસિત દેશ બનવામાં મદદરૂપ બને છે.

રાષ્ટ્ર અને રાષ્ટ્રવાદી ગૃહનીતિ -

દેશમાં વસતા નાગરિકો માટે સ્પષ્ટ, દૃઢ અને સ્વચ્છ ગૃહનીતિ હોવી જોઈએ. મતની બાબતમાં કોઈપણ પ્રજાને પંપાળવાની જરૂર નથી. પહેલા દેશ પછી મતની નીતિ બધા પક્ષોએ પાળવી જોઈએ. ભેદભાદભરી નીતિ પ્રજાને હતોત્સાહી બનાવે છે અને એકતા ઉપર પ્રહાર કરે છે. જે રાષ્ટ્રદ્રોહીઓ પેદા કરે છે.

યોગ્ય વિદેશનીતિ -

આપણી વિદેશનીતિ તટસ્થતા વટાવે છે. જેથી આપણા મિત્રોની સંખ્યા છે ખરી પણ સબળ મિત્રો નથી. તટસ્થનીતિના નામે રશિયાવાદી, આરબવાદીઓ અને અમેરિકા વિરોધવાદીઓ સાથે હાથ મેળવવાની વિદેશ નીતિ કારણભૂત છે. આપણે જે રાષ્ટ્રો સાથે મિત્રતા છે તેઓ પાસેથી આપણને કંઈ મળે તેમ નથી. આપણે તેઓને મદદ કરવી પડે તેમ છે. આપણી વિદેશનીતિ એવી હોવી જોઈએ જે આપણા દેશના વિકાસમાં ઉપકારક રહે. આપણને ઓથ મળે તેવા દેશો સાથે આપણી મિત્રતા વધવી જોઈએ. જેઓ પાસેથી કંઈક શીખી શકાય તેવા મિત્રોની જરૂર છે.

ઉપરોક્ત બાબતો સિવાય પણ અનેક બાબતો દેશને વિકસિત બનાવવા માટે આડે આવે તેમ છે. આ બધી બાબતોનો વિચાર કરતા રહી તેમાં સુધારણા કરતા રહીએ તો અવશ્ય આપણે આપણા દેશને વિકસિત દેશોની હરોળમાં લઈ જઈ શકીએ તેમ છે. પ્રજાસત્તાક દેશની પ્રજા પ્રજાસત્તાકના ૬૦માં વર્ષે આ અંગે વિચારશે અને મક્કમ બનશે તો દેશનું ભવિષ્ય ઉજળું છે તેમાં બેમત નથી.

અનુક્રમ

૧૩. રક્ષકના ના બનશો ભક્ષક

વૃક્ષ એટલે પાવનકારી, મંગળકારી, યોગસ્થ, સ્થિતયજ્ઞ, ઋષિ. કવિઓએ વૃક્ષોને સંતો સાથે સરખાવ્યું છે. વૃક્ષ અને સંતનો સ્વભાવ સરખો છે. વૃક્ષ પથ્થર મારનારને ફળ આપે છે તો કુહાડી મારનારને કાજ આપે છે. પોતાના મસ્તકે તીવ્ર તાપ સહા કરી આશ્રયે આવનારનો પરિતાપ સહન કરી તેનો સંતાપ દૂર કરે છે. એટલે જ કવિ કહે છે કે,

તરવર, સરવર, સંતજન

યૌથે વરસે મેહ !

પરમાથ કે કારણે

આ હું ધારી દેહ !!

વૃક્ષ એ ધરતીનું સંગીત છે. રંગબેરંગી પુષ્પો અને તેની સુગંધ એ રંગ અને ગંધ મેળવવા દોડી આવતા પતંગિયા અને મધમાખીઓ, વાયુના તાલે નાચી ઉઠતા વૃક્ષોના અંગ ઉપાંગો આ સઘળું મનોહર છે. જીવનને આવકારનારું, પોષીને પલ્લવિત કરનારું છે. વૃક્ષો પ્રકૃતિના પનોતા અંશ છે. પુરાણોમાં વૃક્ષોનું મહત્વ દર્શાવતા કહેવાયું છે કે “દસ સુપુત્રોના ઉછેરથી જેટલું પુણ્ય મળે છે તેટલું પુણ્ય એક વૃક્ષ ઉછેરવાથી મળે છે.” આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓ અને વડવાઓ વૃક્ષોની પૂજા કરતા હતા. આપણા આ પૂર્વજો ફળ, ફૂલ, મૂળ, પાન અને કંદ ખાઈને પોતાની શક્તિ અને ભક્તિ જાળવી રાખતા. આ સાત્વિક, નિર્વિકારી, નિર્ભજ ખોરાક તેમની સમાધિને સ્થિર બનાવતો. ઈન્દ્રિયો પર અંકુશ જાળવવામાં આ પૌષ્ટિક અને શુદ્ધ ખોરાક મદદ કરતો. તેઓ વૃક્ષો વાવતા, ઉછેરતા અને તેનો

❖❖❖❖❖   જીવન સૂક્તો / ૬૭   ❖❖❖❖❖

મહિમા ગાતા. વૃક્ષો પાસેથી આયુષ્ય, બળ, તેજસ્વિતા મેળવવા તેમજ પ્રજા, પશુઓ, ધન મેળવવા અને બળને જાળવવાની ઊંચી તેજસ્વી બુધ્ધિની યાચના કરતા હતા. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ પોતાના પતિના દીર્ઘાયુ માટે વડની પૂજા કરતી. અયપણથી જ પ્રકૃતિ પ્રેમ કેળવાય તે માટે પ્રાચીન સમયમાં ગુરૂકુળો અને તપોવનો જંગલોમાં રખાતા હતા. જ્યાં વિદ્યાર્થી પ્રકૃતિને મા ગણીને એની સેવા કરતો અને જ્ઞાન મેળવતો. જ્યારે આજે ઈંટ, સિમેન્ટના મકાનોમાં શિક્ષણ મેળવનાર વિદ્યાર્થી પ્રકૃતિ પૂજાને બદલે પ્રકૃતિ ધ્વસંક બનતો જાય છે. માણસ સૌની જીવાદોરી જેવા જંગલો અને છૂટાંછવાયાં વૃક્ષોનું નિકંદન કાઢે છે ત્યારે એમ થાય છે કે પૃથ્વી વૃક્ષવિહિન થઈ જશે તો માણસ ટકી શકશે ખરો ? માણસનું જીવન રક્ષ જ થઈ જશે ને ?

વૃક્ષએ ધરતીનો રખેવાળ છે. પોષક છે. ધરતી ઉપર વૃક્ષોના ઘાસ પાન અને આલો પાલો પડે. ચોમાસામાં તે ભીંજાય. તેને ખાનારા જીવાણુઓ તેમાંથી પોષાય. તે ખાઈને તેને ખાતરમાં ફેરવે. આમ ધરતીનું ઉપલું પડ જીવંત અને ફળદ્રુપ બને. આવું એક સે.મી. પડ બનાવતાં માનવને ૪૦૦ વર્ષ લાગે. વનની છત્રીથી આ પડનું રક્ષણ થાય છે. વન - વૃક્ષ ન હોય તો વરસાદથી આ પડ ધોવાઈ જાય અને સમૃદ્ધ કે નદીમાં ઘસડાઈ જાય. રૂપિયામાં તેનું નુકશાન આંકીએ તો પંદર અબજ રૂપિયાનું પોષક તત્ત્વ અને અનાજનું ધોવાણ થયું ગણાય. વરસાદના પાણીનું પાંચ મિલિમીટર વ્યાસવાળું એક ટીપું આકાશમાંથી ધરતી ઉપર પડે તો તે ૪૨ ગ્રામ માટીને એક સે.મી. ઉંચે ઉછાળી શકે એટલી તાકાત ધરાવે છે. પણ વૃક્ષોના પાન આ ભારે મારને સહન કરે છે. અને ધરતીનાં કણોનું રક્ષણ કરે છે. જમીન પર ધીમે ધીમે પડતું પાણી જમીનમાં પડે. પાણીની ગતિ મંદ પડે તેથી ધોવાણ ઓછું થાય. વળી ઘાસ કે વૃક્ષનાં મૂળિયા જમીનના કણને જકડી

❖❖❖❖❖   જીવન સૂક્તો / ૬૮   ❖❖❖❖❖

રાખે આથી પણ જમીનનું ધોવાણ અટકે છે. વૃક્ષની ઘેરી ઘટામાંથી પસાર થતા વાયુની ઝડપ ઓછી થયાને કારણે તેની સાથે ઉડતા રજકણો નીચે પડે છે. આમ વૃક્ષ પવનથી થતું ધોવાણ અટકાવે છે. વૃક્ષો રણને આગળ વધતું અટકાવી કસદાર જમીનને બચાવે છે.

પણ વૃક્ષોને કાપી માનવ જો આ ભૂમિ અને વૃક્ષો વચ્ચેનું સંતુલન તોડે તો ફળદ્રુપ જમીન જોતજોતામાં વેરાન બની જાય. ધરતીને કેન્સર થઈ કોતરો બને નદીનાં તળ પુરાય, જળાશય પુરાય. અને બંધો અકાળે વૃધ્ધ બને. વૃક્ષ કાપીને ધરતી માતાને નુકશાન પહોંચાડવાનો માણસને શો અધિકાર છે ?

આજના પ્રદુષિત જમાનામાં વૃક્ષો પર્યાવરણ શુધ્ધિ માટે ખૂબ જ ઉપકારક છે. વૃક્ષો પોતાનો ખોરાક હવામાંના અંગારવાયુ, મૂળો ધ્વારા શોષેલ પાણી અને પાંદડામાં રહેલા હરિભંજક દ્રવ્યોમાંથી બનાવે છે. આ હરિભંજક દ્રવ્યમાંથી સૂર્યના કિરણો પસાર થતી કિયાને પ્રકાશ સંશ્લેષણ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રક્રિયામાં વૃક્ષો હવામાંથી અંગારવાયુ લઈ પ્રાણવાયુ આપે છે. સાથો સાથ એ ચારેબાજુ ભેજ પ્રસારે છે. તેથી હવા શુધ્ધ બને છે અને ઠંડક જળવાય છે. વૃક્ષના પાન સૂર્યના પ્રકાશને ચૂસીને પરાવર્તન કરી ગરમીથી બચાવે છે. આમ તેની ઘટા નીચે શીતળતાભર્યું આહ્લાદક વાતાવરણ રહે છે.

વૃક્ષનાં પાંદડા વાતાવરણમાં ફેલાતી દૂષિત ગંદકી કે ઘોંઘાટને શોષી લે છે. વૃક્ષ હવામાંના ટન બંધ રજકણો ને ગાળી લે છે. દૂષિત હવાની ઘટ્ટતાને પણ અસરકારક રીતે બદલી નાખે છે. ઝેરને અમૃતમાં ફેરવનાર વૃક્ષ હવાનું ગળણું છે. વૃક્ષનું આ ભગીરથ કાર્ય જીવસૃષ્ટિ માટે આર્શીવાદરૂપ છે. બાષ્પોત્સર્જનને કારણે પવન શીતળ બની જાય છે. આ રીતે વૃક્ષો

વાતાવરણ, મકાનો અને માણસોને વધુ પડતી ઠંડી, ગરમી અને હવામાં ઉત્તા રજકણોથી બચાવે છે. આમ વૃક્ષો પર્યાવરણના રક્ષકો છે. પર્યાવરણની સમતુલા માટે જેટલો વનપ્રદેશ હરેક વિસ્તારે જોઈએ તેના હિસાબે ગુજરાત ઊણું ઉતરે છે તેમાં કાયદેસર કે બિન કાયદેસર કરવતો ને કારણે આપણી સ્થિતિ દયામણી જ નહીં પણ વૃદ્ધિ નિરોધક થઈ છે. ત્યારે આપણે વૃક્ષોનું નિકંદન ન કાઢતાં તેનું મહત્વ સમજી તેની વૃદ્ધિ માટે પ્રયાસો કરવા જરૂરી જ નહિ અનિવાર્ય છે.

વૃક્ષ પાણીનું પણ નિયમા કરે છે. ચોમાસાનું પાણી ઝાડ ઝીલી લે છે. જમીનમાં પચાવે છે અને સંઘરે છે. સૂકી મોસમમાં નદી ઝરણાં કે કૂવાને પાણી પહોંચાડે છે. ભારતમાં દર વર્ષે ૩૭ કરોડ મિલીબાર વરસાદ પડે છે આ પૈકી ૮ કરોડ હેક્ટર મિલીબાર પાણી ભૂમિ શોષે છે એમાંનું અડધું ભૂમિના ઉપલા સ્તરમાં રહે છે. વેરાનભૂમિમાં એ પાણીનું બાષ્પીભવન થતાં તે તરત ઊડી જાય છે. જ્યારે વનોના આવરણવાળા પ્રદેશોમાં મહિનાઓ સુધી આ ભેજ જળવાઈ રહે છે. આ રીતે ભારતનાં વનો ૮૦ લાખ હેક્ટર મીટર પાણી સંગ્રહે છે. આટલું પાણી સંઘરવા માટીનું જળાશય રચીએ તો દર મીટરે રૂપિયા પાંચ લેખે ચારસો અબજ રૂપિયા થાય. એક વૃક્ષ હવામાં જેટલું પાણી પ્રસરાવે છે તેટલું યંત્ર ધ્વારા મેળવવું હોય તો તો ત્રણ લાખ રૂપિયા ખર્ચાઈ જાય.

આમ વૃક્ષ પાણી ખેંચતો કુદરતી પંપ છે. અને કુદરતી ફુંવારો પણ છે. કેમકે જળાશયોની ગરજ સારે છે. વરસાદને વરસવા માટે ઠંડક પૂરી પાડે છે. વૃક્ષ પણ પૂરને નિયંત્રિત કરવામાં મદદગાર બને છે.

વૃક્ષ જમીનને અને પ્રાણી સૃષ્ટિને ઊર્જા પૂરી પાડે છે. સજીવોને તે ખોરાકરૂપી ઊર્જા આપે છે. પાનખરનો કચરો જવાણુનો ખોરાક છે.

ઝાડનાં પાંદડાં સૂર્યકિરણ ઝીલી ખોરાક બનાવે છે. આ ખોરાક કોષોમાં સંગ્રહાય છે. અને તેનું કાજ બને છે. કાજ બળે એટલે ઊર્જા મળે. હવે તો ઝાડના કચરાને જીવાણુ ધ્વારા સડાવીને તેમાંથી મિથેન ગેસ પેદા કરી તેનો પણ ઊર્જા તરીકે ઉપયોગ કરવાનું શક્ય બન્યું છે. આમ વૃક્ષ વિવિધરૂપેજીવોને ઊર્જા પૂરી પાડી રહેલ છે. ખરેખર વૃક્ષો પરોપકાર માટે જીવે છે. સંસ્કૃતમાં કહેવાયું છે કે,

परोपकाराशयः सदैव कार्यः ॥

❖❖❖❖❖   જીવન સૂક્તો / ૭૧   ❖❖❖❖❖

❖❖❖❖❖   **ગુપ્ત સૂક્તો / ૭૨**   ❖❖❖❖❖

અને પતરાળાં બનાવી શકાય છે. આસોપાલવ અને તેના પાન શુભ કાર્યમાં તોરણ કે સ્તંભ બનાવવામાં ઉપયોગી થાય છે. વૃક્ષની ભીનાશ, લીલાશ, ચીકાશ અને શીતળતા માનવ અને પશુ-પક્ષી કીટક માટે ઉપકારી છે. પીપળો, વડ, ઉમરો, ખીજડો, ખાખરો, સુખડ, લીમડો જેવા વૃક્ષો આયુષ્યવર્ધક ઔષધ તેમજ યજ્ઞ માટે ‘સમિધ’ તરીકે ઉપયોગી છે. લીમડાનું પુષ્પવચનું એક વૃક્ષ ચૌદ કલાકમાં એક ટન પાણીનો ભેજ હવામાં છોડે છે. અને ઠંડક આપે છે. એરકંડીશનર ધ્વારા આવી ઠંડક મેળવવા ૨૫ થી ૩૦ હજાર રૂ.નું મૂડી રોકાણ અને વીજળીનું ચાલુ ખર્ચ કરવું પડે છે. આમ વૃક્ષ તડકો વેઠીને ખુશનુમા હવા આપે છે. વૃક્ષ પર પક્ષીઓ માળા બાંધી નિરાંતે આનંદથી રહે છે. વૃક્ષોનો વાડ તરીકે પણ ઉપયોગી થાય છે. આમ “તરૂ નો બહુ આભાર જગત ઉપર તરૂનો બહુ આભાર” એમ જે કહેવાયું છે તે યથાર્થ છે. આપણે વૃક્ષોનો નાશ કરી ભૌતિકતા વધારીશું તો પ્રાકૃતિકતા ઘટતા જગત નરક બની રહેશે પણ આપણે વૃક્ષોનું મહત્વ સમજી પ્રત્યેક નગર, પ્રત્યેક ગામમાં તેનો ઉછેર કરીશું તો જગત સ્વર્ગ બની રહેશે. ખરેખર આપણે આપણા રક્ષકના ભક્ષક ન બનતાં સંરક્ષક બનવું જોઈએ.

અનુક્રમ

૧૪. કચરો

અત્ર, તત્ર અને સર્વત્ર કચરાનું સામ્રજય છવાયેલું જોઈને ગાંધીજી એ કહેલું કે, “ગંદકી આપણો રાષ્ટ્રીય રોગ છે.” એક વિદેશી વ્યક્તિએ ભારતના ગામડાંને જોઈને ગામડાંને ઉકરડા કહેલાં તેનું કારણ પણ કચરાના ઢગલાં અને ગમે ત્યાં ગંદકી કરવાની રીતરસમો જ હશે. ગમે ત્યાં કચરો ફેંકવાની અને ગંદકી કરવાની પ્રથા વિશ્વમાં કદાચ ભારતમાં જ હશે તેમ લાગે છે. અન્ય કેટલાક દેશોમાં તો ગમે ત્યાં થૂંકો તો પણ દંડ થાય છે. જ્યારે ભારતમાં તમે ગમે ત્યાં જાજરૂ જાવ તો પણ કોઈ અટકાવતું નથી.

કચરો દુર્ગંધનું પ્રતીક છે. આળસની નિશાની છે. કચરાનો નાશ કરવા સબળ સંકલ્પ અને પ્રબળ પરિશ્રમની જરૂર છે. ગામડામાં પહેલાં પ્રાણીઓને તળાવે પાણી પીવળાવવા લઈ જવામાં આવે ત્યારે સાથે ટોપલી લઈ જવામાં આવતી. રસ્તામાં પ્રાણી વિષ્ટા કરે તો તેને સીધી ટોપલીમાં લઈ લેવામાં આવતી. આપણી સિંધુ-સંસ્કૃતિમાં ગટર યોજના હતી. સ્વચ્છતાની સંસ્કૃતિએ ગંદકી ને ગળે બાંધી છે. આપણા આદર્શોની આહુતિ આપી આપણે અસુરતાને આશરો આપ્યો છે. અસુરતાની આંધીનો આતશ આતતયી બને તે પહેલાં આદર્શોને આંદોલિત કરવા જ રહ્યા.

કચરો આપણને રોગના ઊંડા ધરામાં ફેંકી દઈ શકે તેવું સમર્થ તત્ત્વ છે, અને જો આપણે તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરીએ તો આપણો ઉધ્ધાર કરે તેવું સમર્થ સત્ત્વ પણ છે. આપણા માટે કચરો શાપરૂપ બને તે પહેલાં આપણે તેને આશીર્વાદરૂપ બનાવી દેવો જોઈએ. ધરમાંથી કાગળ, પતરાં, રબર, પ્લાસ્ટિક જેવી બીનજરૂરી વસ્તુઓને બહાર ફેંકી ન દેતા તેને વ્યવસ્થિત

ભેગી કરવામાં આવે તો તેમાંથી ઘણી વસ્તુઓ અથવા પૈસા મળી શકે. આ જ વસ્તુઓમાંથી વેસ્ટમાંથી બેસ્ટ સિધ્ધાંત અપનાવી કળા દ્વારા સુંદરતામાં ફેરવી શકાય. રસ્તા પરના છાણ, પાંદડા, ધાસ કે અન્ય કચરો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી ખાડામાં એકઠો કરવામાં આવે તો સારું ખાતર બની શકે. આવા જ કચરામાંથી બાયોગેસ કે ગોબરગેસ પ્લાન્ટથી, રાંધવા માટે નો ગેસ, ધર વપરાશ માટેની વીજળી પણ મેળવી શકાય.

ખેતરમાંથી ધાસ દૂર કરતા સારો પાક મેળવી શકાય છે. તેમ કચરા નો યોગ્ય નિકાલ કરતાં ગામડાં, શહેર, શેરી, ધરની શોભા વધે છે. દુર્ગંધતા દૂર થાય છે. સ્વચ્છતા થાય છે. રોગો ધટે છે. વાતાવરણ પવિત્ર બને છે. સ્વચ્છતા આદરભાવ જગાડે છે. જ્યારે ગંદકી અપમાતિન કરે છે. સ્વચ્છતા મનને પ્રસન્નતા અને તાજગી અર્પે છે. જ્યારે ગંદકી મનને અપસેટ કરે છે.

શરીરના અવયવો, વસ્ત્રો અને ખોરાકની સ્વચ્છતા આરોગ્ય માટે જરૂરી છે. શરીરની સ્વચ્છતાનો આધાર સ્નાન કેવી રીતે કરો છો તેની ઉપર છે. કેટલાક પાણીનો બગાડ કરતાં હોય તે રીતે સ્નાન કરે છે. જેથી શરીરની સ્વચ્છતા તો બાજુએ રહે પણ બહારની સ્વચ્છતા પણ બગડે છે. સ્વચ્છ પાણીથી સ્નાન કરવું જરૂરી છે. આમ ન થાય તો ચામડીના રોગો વિના મૂલ્યે આવી જ જશે. તંદુરસ્ત મન માટે તંદુરસ્ત શરીરની જરૂર છે. શરીરના આંતરિક કચરા ને દૂર કરવાં કુદરતે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરેલી છે, પણ તે કચરાનો યોગ્ય સમયે નિકાલ કરવામાં ન આવે તો રોગોના ભોગ બનવું પડે. કુદરતી હાજતો રોકવાથી પેટના અને કીડનીનાં રોગો થવાનો સંભવ રહે છે. સર્વ રોગોનું સ્થળ પેટ છે. જેનું પેટ સારું તેનું સર્વે સારું કહેવાય છે કે ભોગી જ રોગી બને છે.

કચરાની આ કચકચમાં હવે તો વધારો થયો છે. પહેલાં તો સામાન્ય પ્રકારના કચરા જ જોવા મળતાં પણ હવે તો હોસ્પિટલોનો કચરો, અણુ

કચરો, વાહનોનો કચરો(ધુમાડો) અરે! બાપ રે! કચરારૂપી દુશ્મનનો કાળ કોણ બને? માણસ જ ને! માણસે કચરાનો કાળ બની કચરાની કાણ કાઢવી પડશે.

સૌથી અનિષ્ટકારી કચરો હૃદયમાં પડેલો છે. હૃદયનો કચરો કોઈની નજરે પણ પડતો નથી. મનનો કચરો અહંકાર, અવિનય ઉત્પન્ન કરે છે. માણસ માણસ વચ્ચે વેર બંધાવે છે. આ કચરાથી ભરપૂર નાગરિકો જે ઘરમાં, સમાજમાં કે દેશમાં હોય તેનું અઘ:પતન નજીકમાં જ થાય છે. કહેવાયું છે કે સૌથી પહેલું યુધ્ધ મનમાં લડાય છે. આવા અનિષ્ટકારી કચરા ને દૂર કરવા વિવેક, વિનય, પ્રેમ, સહાય અને ત્યાગ ભાવના કેળવવી પડે. બીજા માટે જીવન જીવવાની ભાવના, સમર્પિત થવાની ભાવનાથી જ મનનો કચરો દૂર થઈ શકે. મનને કચરો ખવડાવો તો માંકું બને, અને તેને મૂલ્યો ખવડાવો તો મહાદેવ બને. મનને કચરારૂપી દૂષણ વળગે તો કાંટાળી વાડ રચાય અને મૂલ્યરૂપી દૂષણ વળગે તો મોહલાત રચાય.

સંસ્કારિતા ખીલવવા, ઘર, સમાજ કે દેશની પ્રગતિ માટે ઘર, શરીર, શેરી, સમાજ કે હૃદય નો કચરો દૂર કરવો જ રહ્યો. મલિનતા દૂર કરીને માણસ માણસ વચ્ચેનો મેળ સાંધી શકાશે. મલિનતાને દૂર કરીને પ્રસન્નતા પ્રસરાવી શકાશે. કચરો વિનાશકારી છે. કચરાના વિનાશમાંથી બચવા આપણે સહુએ કચરાનો વિનાશ કરવાનો જંગ માંડવો પડશે.

અનુક્રમ

૧૫. પ્રકાશનું પર્વ : દીપાવલી

દિવાળી એટલે પ્રકાશનું પર્વ. ઠેરઠેર દીવાઓની હારમાળા ગોઠવાય.
ખરેખર! દીપાવલી - દીવાળી એટલે પ્રકાશ અને પ્રફુલ્લતા.

દિવાળીના દિવસમાં, ઘેરઘેર દીવા થાય ,
ફટાકડા ફૂટે, બાળ બહુ હરખાય.

દીવો પ્રગટેને અંધકાર નાસે. દિવાળીને દિવસે દીવા સળગાવાય.
ચારેબાજુ દીવાઓનું સામ્રાજ્ય છવાઈ જાય. દીવાળીના અમાવસ્યાનો
અંધકાર દીવાઓનાં પ્રકાશથી દૂર થાય. આ દીવડાઓ આપણને કહે છે હે
માનવ, તારામાં રહેલો અંધકાર દૂર કર અને પ્રકાશના પૂંજને પ્રસરાવી દે.

ઘરના ટોડલે દીવાઓ થાય. ટોડલાના સ્થૂળ દીવાઓ તો અંધકારતાને
હટાવે છે પણ આપણે પ્રકાશના પંથ તરફ પગલાં પાડીએ તેવી સૂક્ષ્મ દીવાની
પ્રેરણા આપે છે. પ્રકાશના પથ પર પગરવ માંડવા આપણે મનને કેળવવું
પડે. મનનાં ખુલ્લાં બારી બારણામાંથી કોઈ એવું તત્ત્વ ન પ્રવેશી જાય કે
જીવનને અંધકારમય કરી મૂકે એની તકેદારી રાખીએ. મન શુદ્ધ અને
સત્વશીલ હશે તો પ્રકાશની કેડીએ ચરણો દોરાશે. સત્ય, કલ્યાણ, પ્રેમ અને
સૌન્દર્યનો પ્રકાશ જ જીવનઘરને ઉજાળશે. આપણા પ્રકાશમય જીવનથી
આપણા આત્મજનોના જીવન ને દીપ્તિમય બનાવીએ. આપણા જીવનમાં
પ્રફુલ્લતા સર્જી તેઓના જીવનમાં પ્રફુલ્લતા સર્જાય તેવું વાતાવરણ તૈયાર
કરી તેમને સમભાગી બનાવીએ.

પુત્રને કુળનો દીપક કહેવામાં આવે છે. સાચેસાચ ઘરનો અને કુળનો

દીપક બની રહે એવા સંસ્કાર તેનામાં સીંચવા જોઈએ. પુત્રી ને ઘરની
દીવડી સમજો. પિતૃગૃહે અને શ્વસુરગૃહે પ્રકાશ અને પ્રફુલ્લતા પાથરે એવું
ઘડતર કરવું રહ્યું. આજના ગ્લોબલ સમાજમાં સંસ્કારને સાકારિત કરવા
અનિવાર્ય છે. પ્રકાશનાં પથ પર પુત્ર-પુત્રી પરહરે તેવા પુણ્યકાર્ય પોતે
કરવા પડશે. આચરણના અજવાળે જ સંસ્કાર સિંચન થઈ શકશે. કુળ
દીપક, કુળ દીપિકાના તેજથી જ ઘર ઝળહળા બને તે જ માતા-પિતાનું
કર્તવ્ય છે. આમ સમગ્ર ઘરને દીવા તેજથી અજવાળવાનું છે. તે જ
દીપોત્સવીનું સાચું રહસ્ય છે.

આ ભાવનાનો વિસ્તાર કરી આપણી જ્ઞાતિ, આપણો સમાજ,
આપણું ગામ, શહેર, રાજ્ય અને રાષ્ટ્ર એમ વ્યાપક રીતે પ્રકાશને
પ્રફુલ્લતાની ઉજાણી ઉજવાય એવું વાયુ મંડળ ઉભું કરવાની પ્રતીક્ષા જ
નવલાં દીવસોનું નજરાણું બની રહે. સાચો પુરુષાર્થ અને સાચી દિશાનો
પ્રયાસ પ્રકાશ પાથરીને રહે છે.

ઘેરઘેર દીવડાં સળગાવી આનંદ પ્રગટ કરીએ. આ આનંદજયોતિ
જીવનને પ્રકાશ તરફ જવાનો માર્ગ ચીંધે છે-તું તારા દિલનો દીવો થાને! જે
પળે દીવા ઘરને ટોડલે ચડે છે, તે જ પળે હૃદયને ટોડલે દીવા ચડાવો. દીલ
માં દીવો કરો. કૂડા કામ કોધને પર હરો. સાચા પ્રેમની અને સહિષ્ણુતાની
પતાકા ફરકાવો. ક્ષમા ને તિતિક્ષાનો ભાવ પ્રગટાવો, જ્યાં પ્રેમ છે ત્યાં
પરમાત્મા છે. એ જ પ્રકાશનો અને પ્રફુલ્લતાનો માર્ગ છે.

દીપોત્સવીને બીજે દીવસે નવું વર્ષ પગરવ માંડે છે. જૂની કીતાબ ને
બદલે નવી કીતાબમાં અક્ષરો પાડવાના પણ જૂનાને આધારે સરવૈયું
કાઢવાનું. નફો કે ખોટ. જીવનનાં ચોપડા માં કેટલા જમા થયા? કેટલા
ઉધાર થયા? જે ઉધારી છે તે કેવી રીતે દૂર થઈ શકે? તે વિચારવાનું અને

જમા પાસું વધારતા જવું અને એમ આત્મશુદ્ધિ, આત્મ સમૃદ્ધિ સાધતા જવું તે જ નવા વર્ષ નો સંદેશ છે.

દીવાળીનું પર્વ તમારા દિલમાં દીવો પ્રગટાવી, તમને ઝળહળતાં કરે, તમારા કુટુંબને ઝળહળાવે, તમારી પ્રત્તા સર્વત્ર પ્રસરી રહે તેવી શુભેચ્છા.

અનુક્રમ

૧૬. સ્વપ્નની સાકારતા

સ્વપ્ન તો દરેક ને આવતા હોય છે. કેટલાકને દીવાસ્વપ્નો પણ આવે. દીવાસ્વપ્ન હોય પણ તેને સાકાર કરવાનો સહેતુક પ્રયાસ કોઈ કરે છે ખરો? સ્વપ્ન આવે તો તે સ્વપ્ન માટે આપણી પાત્રતા કે લાયકાત કેટલી? તે અંગે વિચાર કર્યો છે. સ્વપ્ન સિદ્ધિ માટે પુરુષાર્થ કેટલો? સ્વપ્ન વિશે આપણે સત્તાન કે અત્તાન નહીં પણ શેખચલ્લીની જેમ બેભાન હોઈએ છીએ પછી સ્વપ્ન સાકાર થાય ખરા?

જે માણસ સ્વપ્નનાં સેવે અને દૃષ્ટિપૂર્વક કામ ન કરે એની સૃષ્ટિમાં કદીએ બરકત આવે નહીં. પ્રત્યેક કાર્યમાં હરકત તો હોય-પણ ભીતરની દાનત સાફ હોય અને અંદરની આરત જીવતી હોય તો એનું પરિણામ અને પરિમાણ આવ્યા વિના રહે નહીં. સ્વપ્ન, ઈરણ, આશા, અપેક્ષા, મનોરથ, કોડ, મહત્વકાંક્ષા, સફળતા - આ બધાં શબ્દો પુરુષાર્થ વિના જીવનકોશના નહીં પણ જોડણીકોશના નિર્જીવ અને અર્થહીન શબ્દો છે. કોઈપણ માણસ ક્યાંક પણ પહોંચે છે. ત્યારે સામાન્ય રીતે એમાં એનો પુરુષાર્થ હોય છે. પ્રાપ્તિ પાછળ પરસેવો હોય છે. એદી અને આળસુ માણસ વાતોનું થુંક વલોવનારા માણસો, કામને સમયે બીજાની ઈર્ષા અને નિંદા કરતા માણસો, ભૂંડની જેમ પોતાના જ કાદવમાં આળોટનારા માણસો કશું પામતા નથી.

માણસ પાસે સપનું હોય એટલું પૂરતું નથી. સપનુંતો શિખરની ટોચ પર પહોંચવાનું પહેલું પગથિયું છે. સ્વપ્નોને સંકલ્પમાં રૂપાંતર કરવું જોઈએ. દૃઢતાપૂર્વક હૃદય અને બુદ્ધિની સમજણ સાથે પૂરેપૂરા વિવેકથી સંકલ્પને વળગી શકતા નથી. ઈ.સ. ૧૮૬૨ના સપ્ટેમ્બરમાં અબ્રાહમ

લિંકન પોતાની ડાયરીમાં લખ્યું હતું “મેં મારા ઈશ્વરને વચન આપ્યું છે કે આ તો હું કરીશ જ” જે વ્યક્તિઓ લિંકન વિશે જાણે છે. તેમને ખ્યાલ જ છે કે લિંકને શું કર્યું. એક ક્રાંતિ કરી બતાવી. અમેરિકામાંથી રંગભેદ નીતિએ ગુલામી પ્રથાની જડોને ઉખેડી નાખી. લિંકનનું વાક્ય ઘણું સુચક છે. એમણે ઈશ્વરને વચન આપ્યું છે. એટલે ખુદને વચન આપ્યું છે. ખુદને વચન આપો ત્યારે જ સ્વપ્ન સાકાર થઈ શકે. ખુદમાં ખુદાના દર્શન કરે તેને પછી અર્ચનની જરૂર પડતી નથી. તે તો સર્જન કરે છે.

માણસ માત્ર પાસે પોતાનું કોકને કોક સ્વપ્ન હોવું જોઈએ. આ સ્વપ્ન એજ એનો સ્વધર્મ. એ જ એની ધ્યાન સમાધિ. વિચાર એકલો પૂરતો નથી. વિચારની આચાર તરફની ગતિ એ જ વિચારની સદ્ગતિ. સ્વપ્નને સાકાર કરવા માટે કુદરતે પ્રત્યેક માણસમાં સુપ્ત-ગુપ્ત અગાધ શક્તિનો ભંડાર આપેલો છે. પણ હરેક માણસ પોતે જ પોતાની શક્તિઓથી અજાણ છે. ઘણીવાર એ ભયથી ફફડે છે. કેટલાંક લઘુતાગ્રંથિથી પીડાય છે. કોઈકે કહ્યું છે કે “તમારી સંમતિ વિના તમે લઘુતાગ્રંથિ અનુભવી જ ન શકો.” માણસ પાસે સ્વપ્નને સાકાર કરવા આત્મશ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. નેપોલિયન નેપોલિયન થયો. રૂઝવેલ્ટ રૂઝવેલ્ટ થયા કે ગાંધીજી ગાંધીજી થયા એનું કારણ તેઓને પોતાનામાં શ્રદ્ધા હતી.

માણસ પાસે પોતાનું માપ હોવું જોઈએ. અક લગન હોવી જોઈએ. તો જ ધારેલી દિશામાં પ્રગતિ થાય. સ્વપ્નને સાકાર કરવા - કેટલાંકને વાતાવરણ મળી રહે અને કેટલાંકને ન પણ મળે. સામા પ્રવાહે તરવાનો વારો પણ આવે. આવી પરિસ્થિતિમાં પણ પોતાની જાતે રસ્તો કાઢનાર જ સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વેણીભાઈ પુરોહિતના શબ્દોમાં કહીએ તો.

‘ભીત ફાડીને પીપળો રે ઉગ્યો.’

આમ સ્વપ્નને સાકાર કરવા સામા પ્રવાહે તરવાનું આવે તો તરવું જોઈએ. સ્વીડિશ કહેવત છે કે “તમારે તમારાં સપનાંને સાચા પાડવા હોય તો ઊઘશો નહિ.”

સપનાં સેવવા એ કોઈ પાપ નથી. કે નથી કોઈ ગુનો. પણ સપનાંને પાળેલાં પારેવાંની જેમ પંપાળ્યા કરવું અને શેખચલ્લીની જેમ તેને મમળાવ્યા કરવું એ જ છેતરામણીનો કદરૂપો પ્રયોગ છે. સપનું અને કાર્ય બે પાંખ છે. સમજણ પૂર્વકની દૃષ્ટિ અને નિશ્ચિત દિશા તરફની ગતિ હોય તો આકાશ આપમેળે કોઈક વિરાટકમળની જેમ ઉઘડતું આવે.

રજનીશજી એ કહેલો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે એક રાજા હતો. એને ત્રણ કુંવરો. રાજા મરણ પથારીએ પડ્યો એટલે રાજ્ય કોને આપવું તેની ચિંતા થઈ. એક ફકીરની સલાહ લીધી અને તેની સલાહ પ્રમાણે તેણે કર્યું. ત્રણેય કુંવરને બોલાવ્યા. પ્રત્યેકને સો રૂપિયા આપ્યા. કહ્યું કે તમારો પોતાનો મહેલ છે તેને આ સો રૂપિયાથી ભરી દો. રાજાના પ્રથમ કુંવરને થયું કે આ સો રૂપિયામાં આવી આવીને કેટલું આવે ? એ ગયો જુગારખાનામાં એને થયું કે જેટલું જીતાય એટલું જીતું અને મહેલને કિંમતી વસ્તુઓથી ભરી દઉં. યુધિષ્ઠિરથી માંડીને શેરબજારમાં કોઈપણ સટોરિયો વહેલો - મોડો હારતો જ હોય છે. કુંવર પણ હાર્યો. મહેલને ગજવાં બંને ખાલીખમ. એકમેકની સ્પર્ધા કરતા હોય એવા.

બીજો કુંવર વિચારે છે કે પિતાને મરણ પથારીએ આવું જ સુઝે આપણે તો જીવન પથારી પર છીએ. પિતા પથારીવશ છે આપણે તો બુધ્ધિવશ. તેણે તો સો રૂપિયામાં જેટલો ઉકરડો આવી શકે એટલો મહેલમાં ઠલવાવ્યો. એને એમકે કળિયુગમાં ગામ હોય ત્યાં ઉકરડો નહીં પણ ઉકરડો હોય ત્યાં ગામ હશે. અવળું ગણિત એ જ કળિયુગની કલા છે.

શબ્દોને પ્રગટ કરતી વાણી. વાણીમાં સચ્ચાઈનું બળ હોવું જોઈએ. જે સમયે જે સાચું જણાય તેને જ વાણી દ્વારા પ્રગટ કરવું જોઈએ. ‘હૈયે તે હોઠે’ એટલે કે હૃદયમાં હોય તેજ વાણીમાં પ્રગટ થવું જોઈએ. સત્યનો સંબંધ ભીતરની પ્રામાણિકતામાં રહેલો છે. વાતવાતમાં જુદું બોલનાર વ્યક્તિની વાણી પ્રભાવહીન બની જાય છે.

વાણીની બીજી લાક્ષણિકતા છે મૌન. બહુ બોલનારની વાણી તેજવિહિન હોય છે. મૌનથી પરિપક્વ થયેલો શબ્દ સાંભળનારને સ્પર્શે છે. કારણકે એ શબ્દમાં મનન, ચિંતનનું બળ હોય છે. વાણી વેડફાય તે ખોટનો ધંધો છે. મૌનને કારણે જુદું બોલવું, નિંદા કરવી, અતિશયોક્તિ કરવી, હોકારો કરવા જેવા વાણીના દોષોથી બચી શકાય છે. સ્થૂળમૌન વાણીના દોષોથી બચાવે છે જ્યારે સુક્ષ્મ મૌન વાણીનો પ્રભાવ વધારે છે.

વાણીની ત્રીજી લાક્ષણિકતા છે શમ. શમ એટલે શાંતિ, તૃપ્તિ અને નિર્વિકારપણું. જે વ્યક્તિ અંદરથી તૃપ્ત છે, શાંત છે, નિર્વિકાર છે તેની વાણીમાં પ્રશાંત મહાસાગરનું ઊંડાણ અને વિશાળતા છે. તેની વાણી હૃદયના ઊંડાણમાંથી પ્રતીતિનો પ્રસાદ લઈને પ્રગટતી હોવાથી પ્રભાવશાળી હોય છે.

વાણીની ચોથી લાક્ષણિકતા છે શીલ. શીલનો સંબંધ સદાચાર સાથે છે. શીલનો દુશ્મન દંભ છે. દંભને કારણે વાણી અને વર્તનમાં તફાવત જોવા મળે છે. ‘આચાર તેવા વિચાર’ તેમ કહેવાયું છે. આચારશુદ્ધ માણસની વાણીમાં શીલની સુગંધ વરતાય છે.

મન અને વાણી વચ્ચેનો મેળ તૂટે ત્યારે માણસ અંદરથી કટાઈ જાય છે. જૂઠણવેડા ઢાંકવા, બીજાને છેતરવા માટે વાણી જેવા પવિત્ર વરદાનનો ઉપયોગ થાય તે પાપ છે. મનમાં જ હોય છતાં લાભ મેળવવા વપરાતી વાણીને વાકપટ્ટતા કહે છે. જુઠીવાણી અને જુદી રીતરસમોને સહારે જીવનારો માણસ જીવનથી વેગળો થતો જાય છે. કેટલાંક દલીલ કરે છે કે

જુદું બોલવાથી કામ સરતું હોય તો એમાં નુકશાન શું છે? નહીં કોઈ ઝઘડો, નહીં કોઈ આપત્તિ, પણ સાચી રીતે વિચારીએ તો બીજાને છેતરવા માટે ઉચ્ચારેલું પ્રત્યેક વાક્ય આપણા અસ્તિત્વને ખોતરે છે. આપણો માંદાલો મૂંઝાયા કરે છે. અને છેવટે આપણા અસ્તિત્વને જ ખતમ કરી નાંખે છે. જ્યારે મન અને વાણીની એકતા ધરાવનારો માણસ ચેતનવંતો, ખુમારીવંતો અને ખમીરવંતો દેખાય છે. વાણીને મનનો સથવારો ન હોય ત્યારે શબ્દો ‘અનાથ’ બની જાય છે. હૈયે હોય તે હોઠે લાવનારના શબ્દોમાં પ્રાણ શક્તિનું બળ હોય છે. તેના કારણે તેના અસ્તિત્વનું ઓજસ ચારકોર પથરાય છે.

વાણીના ચાર પ્રકાર છે. પરા, પશ્યંતિ, મધ્યમા અને વૈખરી. વ્યક્તિના ઉર્ધ્વમૂલને પ્રગટ કરનારી વાણીને યા પરા કહેવાય છે. માણસની અનુભૂતિ અને પ્રતીતિને પ્રગટાવનારી વાણીને પશ્યંતિ કહેવાય છે. માણસને જે કંઈ સમજાય તે ચોખ્ખે ચોખ્ખું કરી દેનારી વાણીને મધ્યમા કહે છે. ઝાઝી દરકાર વિના અને સચ્ચાઈના સથવારા વિનાની વાણીને વૈખરી કહે છે.

સચ્ચિદાનંદજી વાણીના ત્રણ પ્રકાર સૂચવે છે. (૧) દડા જેવી (૨) ગારા(કાદવ) જેવી અને (૩) ખીલા જેવી, દડા જેવી વાણી દડાની જેમ પાછી પડે છે. સારહીન તથ્યહીન, પ્રભાવહીન વાણી દડા જેવી છે. બીજી વાણી ગારા જેવી હોય છે. જે વાણી લક્ષ્ય પર ચોંટી જાય છે પણ થોડા સમય બાદ તે ઉખડી જાય છે. એટલે કે શરૂઆતમાં તેનો પ્રભાવ પડે છે પણ પાછળથી તે નિસ્તેજ થઈ જાય છે. ત્રીજી વાણી ખીલા જેવી છે. જે લક્ષ્ય પર મજબૂતાઈથી જડાઈ જાય છે. આ વાણી પ્રભાવશાળી, સત્યશીલ, તથ્યપૂર્ણ અને શક્તિશાળી હોય છે. તેથી તે નિસ્તેજ થતી નથી.

વાણીની શક્તિ અમાપ છે. વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વનો આધાર વાણી છે. વાણીની અણમોલતા પ્રગટ કરતો આ દોહરો જુઓ.

बोल तो अनमोल है, बोल सके तो बोल,
हृदय तराजु तोल के, फिर मुख बाहरे खोल.

વાણી વેડફાય તે પાલવે નહિ. લવરીખોર માણસ શક્તિનો દુર્વ્યય કરતો હોય છે. માણસે શબ્દો વાપરવામાં કંજૂસાઈ કરવી જોઈએ. કારણકે

शब्द शब्द तू क्या करे, शब्द को हाथ न पाँव
अक शब्द औषध करे, अक शब्द करे धाव.

સચ્ચાઈના રણકા સાથેની વાણીમાં પરમેશ્વરનું પ્રાગટ્ય છે. માણસને જબાન વાપરતાં આવડે તો તે તેના માટે અસ્કયામત બની રહે છે, નહિતર જવાબદારી. તેથી વાણીનો વિલાસ ટાળી, વાણીનો વૈભવ પામવા, વાણીનો વિચારવંત વ્યવહાર કરીએ તે જ યોગ્ય ગણાય. સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું છે કે ‘તમે એટલા બધા મીઠા ન બનો કે લોકો તમને ચાવી જાય. તમે એટલા બધા કડવા ન બનો કે લોકો તમને થૂંકી નાંખે.’

अनुक्रम

૧૮. પ્રગતિની પરેજી : પરિશ્રમ

મોગલ બાદશાહ ઔરંગઝેબ જેવો કઠોર સ્વભાવ ધરાવતો હતો. તેવો જ કઠોર નિયમો પણ પાળતો હતો. તે પોતાનો અંગત ખર્ચ ટોપીઓ સીવીને કે કુરાને શરીફની નકલો કરી; તેમાંથી મળતા પૈસામાંથી કાઢતો હતો. રાજા હોવા છતાં પ્રજાના પૈસાથી ભરેલી રાજ્ય તિજોરીમાંથી એક પણ પૈસો અંગત ખર્ચ માટે વાપરતો નહિ. પરિશ્રમ કર્યા સિવાયની પ્રાપ્તિ એટલે સુખ શાંતિની સમાપ્તિ એમ માનીને તે પરિશ્રમ કરતો હતો.

ઔરંગઝેબના જેવા જ પરિશ્રમી પંજાબના જાણીતા નેતા કરતારસિંહ હતા. તેઓ નાના હતા ત્યારે ઓરમાન માએ પિતાના વારસાથી એમને સાવ વંચિત રાખેલા. એમના કાકાએ પૂછ્યું :

“કરતાર તું હવે શું કરીશ.”

“મોજથી પૈસા કમાઈશ.”

“પૈસા કમાવવા માટે મહેનત કરવી પડે.”

“તો મોજથી મહેનત કરીશ.”

અને તેઓએ મોજથી મહેનત કરી, ઘણું સારું કમાયા અને પોતાની નામના ફેલાવી. પરિશ્રમરૂપી પારસમણિથી જ જીવનરૂપી લોખંડ સોનું બની શકે છે. પરિશ્રમ એ જીવનનું અંગ છે. આજસ જીવનનો કાટ છે. ‘આજસ એ તો જીવતા મનુષ્યની કબર છે ! ખેતરમાં મુઠ્ઠીમાંથી મણ પકવવા, રેતીમાંથી કાચું સોનું મેળવવા, ધરતીની ધૂળને સોનામાં ફેરવવા પરિશ્રમની જરૂર છે. કહેવાયું છે કે,

“ઉદ્યમથી ધનધાન્ય ધાર્યું મેળવાય છે;

ઉદ્યમઓ ધૂળમાંથી સોનું શોધી જાય છે.”

उद्योगिनं पुरुष सिंहमुपैति लक्ष्मी । શ્રમ કરનાર પાસે સિદ્ધિ - લક્ષ્મી દોડતી પહોંચી જાય છે. કૌટિલ્યે કહ્યું છે કે, “સુવર્ણ માંથી સુવર્ણ બને એ સ્વાભાવિક છે. ધૂળમાંથી સુવર્ણ બનાવતાં આવડે તો સમજવું કે તમે અર્થતંત્ર માં સિદ્ધિ બન્યાં છો!” ધૂળમાંથી સોનું પરિશ્રમથી બની શકે. દુનિયાભરના મહાન માણસો, અબજોના સ્વામીઓ, મહેનતથી જ મહાન કે અબજોના સ્વામી બન્યા છે. જગતનાં કોઈપણ પૈસાદારે લાખોની મૂડીથી નહીં પણ શૂન્યની મૂડી થી પ્રારંભ કરેલો. અબજો ના સ્વામી એન્ડ્ર્યુ કાર્નેગી સામાન્ય મજૂર હતો. બિરલા શેઠના દાદા દોરી લોટો લઈને જ પોતાના વતનમાંથી નીકળ્યા હતા. વેન્ડર બીલ્ટ છાપાં વેચતાં, હેનરી ફોર્ડ મજૂરી કરતા, ગગલડોસા કાપડની ગાંસડીઓ વેચતા હતા. રતનમલ ભાટિયા ચ્હાની કિટલી ચલાવતા. કલાઈવ એક સામાન્ય કારકૂન હતો. આવા તો અનેક ઉદાહરણો જગત ઉપર છવાયેલા છે કે જેઓ સામાન્યમાંથી અસામાન્ય બન્યાં છે, અને તે પરિશ્રમના જ પ્રતાપે!

પરિશ્રમ સાતત્યથી જ સિદ્ધિ મળે છે. પેલા કરોળિયાની વાત કોણ નથી જાણતું! તે સાત સાત વખત નીચે પડવા છતાં પ્રયત્નો ચાલુ જ રાખ્યા તેથી જ તે જાળ બાંધી શક્યો અને સફળતાને વર્યો. મૂર્ધન્ય સાહિત્યકાર શ્રી ઉમાશંકર જોષીએ કહ્યું છે કે

“મને મળી નિષ્ફળતા અનેક:

તેથી બન્યો હું સફળ કંઈક જિંદગી માં”

અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે “Try and Try again” (વધુ ને વધુ પ્રયત્ન કર્યા કર) ઇતિહાસના પાને આવા ધણાં કિસ્સા જોવા મળે તેમ છે.

શાળાનો શિક્ષક ભારતનો વડાપ્રધાન બની શકે (લાલ બહાદુર શાસ્ત્રી) ૪૨ નાં વર્ગમાં ૪૨મો નંબર પ્રાપ્ત કરનાર યુરોપ પર છવાઈ શકે (નેપોલીયન). લાકડા ફાડવામાં જીવન વિતાવનાર અમેરિકાનો રાષ્ટ્રપતિ બની શકે. (અબ્રાહમ લિંકન). ૧૨ વર્ષે શાળા છોડી દેનારો માનવ સંસ્કારિતાનો અમર અમર ગાયક બની શકે(શેક્સ પિયર). હેર કટિંગ સલુનમાં નોકરી કરનાર અમેરિકા નો પ્રમુખ બની શકે(જોન્સન). શાળામાં બિલકુલ ન જઈ શકનાર માણસ ભાંખરા-નાંગલ જેવો મોટો બંધ બાંધી શકે(હાર્વે સ્લોકમ) તે કોના પ્રતાપે? તે વિચારીએ તો જ ખ્યાલ આવે કે આ પ્રકારની સફળતા પાછળ શું રહસ્ય છૂપાયેલું છે.

સફળતા મેળવવા મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો જ પડે. કેટલીક વખતે નિષ્ફળતા કે આંશિક સફળતા પરિશ્રમ કરવા છતાં મળે, પણ તેનાથી નિરાશ ન થતાં વધુ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. કહેવાયું છે કે,

“પ્રયત્ન કેરી પત્રાળીમાં, ભરી જશે ભોજન ભાગ્ય આવી. ”

કોઈ ક્રિકેટર બે-ત્રણ ઓવર ફેંક્યા છતાં રન કરી શકતાં નથી ત્યારે તે બેટ મૂકીને ચાલતી પકડતો નથી પણ બોલરનો વધુ હિંમતથી, ટેકનિકથી સામનો કરે છે ત્યારે જ તે સદી કરી શકે છે. “हिंमते मर्दा तो मर्दे खुदा” હિંમત રાખીને પરિશ્રમ કરનારને કદી નિષ્ફળતા મળતી નથી. સંત કબીરે કહ્યું છે કે;

“जिन खौजा तिन पाईया; गहरे पानी पैठ ।

जो बोरा डूब न डरा; रहा किनारे बैठ ॥”

ડૂબી જવાની બીકથી કિનારે બેસી રહેનારને કંઈ મળતું નથી, પણ જે ઊંડા પાણીમાં ડૂબકી મારે છે તે જ મોતી મેળવી શકે છે, તેથી જ કવિ એ કહ્યું છે કે;

“જો તારે માણવી હોય; મધુના સ્વાદની મજા

તો તારે સહેવી પડશે; મધ માખી ના ડંખની સજા ”

પરિશ્રમ એટલે વૈતરુ કે વેઠ નહિ, પરિશ્રમ બુદ્ધિપૂર્વકનો હોવો જોઈએ. વિષયવસ્તુની ગોખણપટ્ટી કરી પ્રથમ નંબર મેળવનાર કરતાં વિષયવસ્તુ ને સમજી તેનું ચિંતન કરી યાદ રાખનારનો પ્રથમ નંબર ભલે ન આવે પણ તે વાસ્તવિક દુનિયામાં વધુ સફળ થઈ શકશે. અંધારા ઓરડામાં પડેલી વસ્તુ હાથ ફેરવવાથી કદાચ શોધી શકાય ખરી, પરંતુ જો દીવો સળગાવી તે વસ્તુ શોધવામાં આવે તો ઘણી ઓછી મહેનત પડે. કહેવાનો મતલબ છેકે પોતાની પાસેની વસ્તુઓનો શક્ય તેટલો વધુ ઉપયોગ કરી પરિશ્રમ કરવો જોઈએ.

વિચારો કરવાથી કે પ્રારબ્ધ ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેવાથી કોઈ પ્રાપ્તિ થતી નથી. વિચારોનો અમલ કરવાથી જ ધ્યેય સિધ્ધિ થઈ શકે છે. “સિધ્ધિ તેને જઈ વરે જે પરસેવે ન્હાય.” આપણા જીવનમાં ધનવાન થવાનું લખેલું હોય, આપણામાં એક મહાન કલાકારો ના ગુણ હોય, પરંતુ આપણે હાથ પગ પકડી ને બેસી રહીએ તો ધનવાન કે કલાકાર બની શકાશે ખરું? પ્રારબ્ધ તો પાંગળું છે સંસ્કૃતમાં કહેવાયું છે કે ;

“उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।

नहि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगा : ॥”

નસીબને જગાડવા પરિશ્રમરૂપી લાકડીની જરૂર છે. ભીલકુમાર એકલવ્યને દ્રોણગુરુએ વિદ્યા શીખવવાની ના પાડી, છતાં પણ તે પોતાના નસીબનો વાંક કાઢી બેસી ન રહેતાં, સ્વયં પુરુષાર્થથી બાણાવાળી બનવા પ્રયાસ કર્યો. અંતે તે સારો બાણાવાળી બની શક્યો. કવિ શ્રી રાજેન્દ્ર શાહે કહ્યું છેકે, “આપણા ઘડવૈયા બાંધવ આપણે હોજી .”

જેમણે પર ભાગ્ય પર ભરોસો રાખ્યો છે એમના વહાણ અધવચ્ચે ડૂબી ગયા છે, પણ જેમણે પોતાના હાથ હલાવીને પુરુષાર્થ કર્યો રાખ્યો એ લોકો અનિવાર્યપણે કિનારે પહોંચ્યા છે. એટલું જ નહીં એમણે નવા નવા સિધ્ધિદિપ પણ શોધી કાઢ્યા છે.

“પુરુષાર્થ તજી જે અવલંબે માત્ર દૈવને;

મહેલના સિંહ શા તેને માથે બેસે છે કાગડા.”

તેમ કવિએ સાચું જ કહ્યું છે. સંજોગો ઉપર રડતા બેસી રહેનાર માણસ પથ્થર સમાન જડ છે. તેને ચેતન બનાવવા, સિધ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા પરિશ્રમ કરવો જ પડે છે. પરિશ્રમનાં સિંચનથી સિધ્ધિરૂપી છોડ ખીલી શકે છે. એક કવિએ કહ્યું છે કે;

“પુરુષાર્થ લલાટે જે રીતે પરસેવો પાડે છે;

ઘણાં પ્રારબ્ધને જલ છાંટીને એમ જ જગાડે છે”

પરિશ્રમ ગમે તેવી અશક્યતાઓને પણ શક્યતાઓમાં ફેરવી શકે છે. માનવીનું ચન્દ્ર ઉપરનું અવતરણ અને યાંત્રિક માનવ પાસે માનવ ના તમામ કાર્યો કરાવવા વગેરે પરિશ્રમની જ ફલશ્રુતિ છે ને! એક કવિ એ કહ્યું છેકે ,

“પરસેવાને પ્રબળ રસાયણ થઈ સબળે રેલાવું પડશે,

ભલે ભાગ્યરેખા વજજર સમ, એને પણ ભૂંસાવું પડશે.”

તકની રાહ જોનારને તક પ્રાપ્ત થતી નથી. તકો તો આપણી સામે જ પડેલી હોય છે આપણે તેને ઉપાડી લેવાની હોય છે. તક ઉભી કરો તો તક મળે તક એ બજારમાં મળતી વસ્તુ નથી. તક આવે અને આપણે ઊંઘ્યા કરતા હોઈએ તો તક મળે ખરી? પુરુષાર્થનો દેવ જાગતો હોય તો જ તકરૂપી દેવી ને પકડી શકે છે. જે માણસ જાગતો હોય તેની જ કદર તક કરે છે.

ટૂંકમાં એમ કહી શકાય કે પરિશ્રમીને તકની રાહ જોવાની હોતી નથી. તક તેના ખોળામાં આવીને પડતી હોય છે.

જગતના મહાપુરુષોનાં મૂળ શ્રમમાં રહેલાં છે. આ જગતમાં પુરુષાર્થ કર્યા સિવાય જીવવાનો કોઈનેય અધિકાર નથી. તેમ કહેનાર ગાંધીજી પણ પુરુષાર્થના બળે જ મોહનમાંથી મહાત્મા બની શક્યા હતા ને! આરામ હરામ હૈ કહેનાર જવાહરલાલ નહેરુ સતત પરિશ્રમને કારણે જ વિશ્વ પ્રસિધ્ધ નેતા બની શક્યા હતા ને! અશક્ય શબ્દ મારા શબ્દકોશમાં નથી. તેમ ઉચ્ચારનાર નેપોલિયન સતત પરિશ્રમનાં પ્રતાપે સામાન્ય વ્યક્તિમાંથી જગત પર છવાઈ ગયો હતો ને ! લોકોના કામ કરી, ગરીબીનો સામનો કરી વિકટ પરિસ્થિતિઓમાંથી પસાર થઈ ચિંતામણી દેશ મુખે ભારતના નાણાંપ્રધાન પુરુષાર્થના કારણે જ બની શક્યા હતાને! સામાન્ય ખેડૂત ના દીકરામાંથી ભારતના પ્રથમ નાયબ વડાપ્રધાન અને ગૃહમંત્રી બનનાર સરદાર વલ્લભભાઈએ શ્રમને જ જીવનમંત્ર બનાવ્યો હતો ને! અપંગ માનવી વોલ્ટર આલિમ્પિકમાં વિજેતા પરિશ્રમને કારણે જ બન્યો હતો ને! સંસારમાં રહી પુરુષાર્થ કર્યા સિવાય ભીખ માંગી પેટ ભરવા કરતાં તો મરવું સારું એવી વૃતિવાળા માણસો જ આ જગતને વિકાસના પંથે લઈ જઈ શકે છે. કહેવાયું છે કે

“જાતે કરવું, જાતે રળવું, જાત વિના સૌ જુદું જ ,

જાતે ઝુઝવું, આગે વધવું, જાત વડે ઉધ્ધરવું જ.”

પરિશ્રમી માણસે આશાવાદી દૃષ્ટિ કેળવવી જોઈએ. તેણે સખત પરિશ્રમનો નિર્ધાર કરવો જોઈએ. પરિશ્રમ માટે સંતુલિત મન, સંયમિત લાગણી અને ધૈર્ય રાખવું જોઈએ. પરિશ્રમ સાથે આત્મીયતા કેળવાવી જોઈએ. પરિશ્રમરુપી વૃક્ષનાં સારાં ફળો પ્રાપ્ત કરવા દૃઢભૂત શ્રદ્ધાનું સતત જળસિંચન કરતાં રહેવું જોઈએ. પરિશ્રમીએ ગીતાનો સંદેશ યાદ

રાખવો જોઈએ. “તુ તારુ કર્મ કર, ફળની ચિંતા કરીશ નહિ.” કોઈ કદર કરે તેવી આશા રાખ્યા સિવાય પરિશ્રમી એ પોતાનું કાર્ય કરવું જોઈએ! આપણું કામ એ જ કદર આપણી ઉપલબ્ધિ એ જ આપણો આનંદ. એનાથી અદકો આનંદ હુંદવાની અપેક્ષા પરિશ્રમીએ રાખવી ન જોઈએ. મહેનતની મીઠાશનાં દિવસો ક્યારેય પૂરા થતા નથી. જંગલી માનવમાંથી સુસંસ્કૃત માનવ સુધીની માનવયાત્રા આ બાબતની સાક્ષી છે.

પરિશ્રમી વ્યક્તિનું ઘરમાં, કુટુંબમાં અને સમાજમાં ઊંચું મૂલ્ય અંકાય છે. “જેણે કામ કર્યું, તેણે કામણ કર્યું.” પરિશ્રમ વ્યક્તિને જ મહાન બનાવે છે તો ખરો જ, પણ પરિશ્રમી નાગરિકોને પ્રતાપે દેશનું મૂલ્ય પણ વધે છે. દેશના નાગરિકોના પ્રયત્નોથી દેશ પણ મહાન બની શકે છે. દેશના મજૂરો ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન વધારવા તનતોડ મહેનત કરે, ખેડૂતો ખેત ઉત્પાદન વધારવા માટે પસીનો વહાવવામાં બાકી ન રાખો, ગૃહીણીઓ ગૃહઉદ્યોગની બનાવટોથી બજારો ભરી દે, શાળા - મહાશાળાઓમાં જતાં બાળકો મહેનત કરી પોતાનો ખર્ચ કાઢવામાં નાનમ ન અનુભવે. આમ દરેક વ્યક્તિ શક્ય એટલો, શક્તિ અનુસાર પરિશ્રમ કરે અને સમયને નાણાંની જેમ કિંમતી સમજી ચીવટથી ખર્ચે તો દેશમાં સોનાનો સૂરજ ઉગે. રણમાં બળબળતો દેશ ઈઝરાયેલ અને બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી આર્થિક રીતે પાયમાલ બનેલો દેશ જાપાન નાગરિકોના પરિશ્રમને કારણે જ આબાદી પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે ને! સ્વામી વિવેકાનંદનું વાક્ય ભારતીયોએ અમલમાં મૂકવા જેવું છે. “ઉઠો, જાગોને ધ્યેય પ્રાપ્તિ સુધી મંડ્યા રહો.” નૂતન ભારતનું નવનિર્માણ શ્રમના પૂજારીઓ દ્વારા જ થઈ શકશે. નાગરિકો આળસ ત્યજીને, પરિશ્રમી બનશે ત્યારે જ દેશ પ્રગતિના શિખરો સર કરી શકશે.

ઈસુ ખ્રિસ્તે કહ્યું છે કે, “તું તારો પસીનો રેડીને તારી રોટી ખાજે” પરિશ્રમનો રોટલો હંમેશા મીઠો લાગે છે. પુરુષાર્થ કરનાર ને સંતોષ અને

આનંદ મળે છે. મા પ્રફુલ્લિત રહે છે. શરીરનું ઘડતર થાય છે ને રોગો દૂર રહે છે, પરિશ્રમથી વ્યવસ્થાશક્તિ ખીલે છે, મનોબળ દ્રઢ બને છે. પરિશ્રમી વ્યક્તિ નિષ્ઠા પૂર્વક અને સમયસર કાર્ય કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ પણ આળસું વ્યક્તિ કરતાં ઓછી બુદ્ધિવાળો પણ પરિશ્રમી વ્યક્તિ હંમેશા જગતમાં મહાન બને છે. પરિશ્રમી વ્યક્તિ કાર્ય કરતા ભૂલો પણ કરે છે છતાં ભૂલોમાંથી તે અનેકગણું શીખે છે. જે તેને ઉપયોગી બને છે શ્રમથી પ્રાપ્ત કરેલી વસ્તુ હંમેશા પ્યારી લાગે છે. શ્રમ કરનાર વ્યક્તિ શ્રમથી પ્રાપ્ત કરેલી વસ્તુનું મૂલ્ય સમજે છે, જેથી તેનો અયોગ્ય ઉપયોગ કરતો નથી. પરિશ્રમી વ્યક્તિ જ ઉજજવળ અને નિશ્ચિત ભાવિનું ઘડતર કરી શકે છે. પડકારની પાછળ પડવું, પરસેવો પાડવો, ને પ્રાપ્તિ મેળવવા નિરાશ થયા વિના સતત ઝઝૂમતા રહેવું તેને જ જીવનમંત્ર બનાવનાર સધળે વિજય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ખરેખર, પ્રગતિના ધ્વાર ખોલવા પરિશ્રમની પરેજી પાળવી જ રહી.

અનુક્રમ

૧૯. સ્વામી વિવેકાનંદ અને યુવાનો

કર્ણાટક રાજ્યમાં આવેલ બેલગામમાં એક સંન્યાસી આવેલો આ સંન્યાસીના પ્રવચનોથી અનેક લોકો પ્રભાવિત થયેલા. આ ગામના અનેક યુવાનો પણ સ્વામીજી પાસે આવતા. એક યુવાન વારંવાર સ્વામીજી પાસે આવતો. એક વખતે સ્વામીજીએ યુવાનને કહ્યું ‘આપ કોઈ મૂંઝવણમાં હોય તેમ લાગો છો !’

યુવાને કહ્યું, ‘ના ના તેવી કોઈ મૂંઝવણ નથી. પરંતુ આપની વાણીએ મને સાધુ બની લોકોની સેવા કરવાની પ્રેરણા આપી છે. આપ મને દીક્ષા આપો.

સ્વામીજીએ કહ્યું. ‘આપનો વિચાર ખૂબ સારો છે, પણ હાલ તુરંત તમે સાધુ બનો તે યોગ્ય નથી. આપ તે વિશે ખૂબ વિચારો ત્યારબાદ મને મળજો.’

યુવાન નિત્યક્રમ પ્રમાણે સ્વામીજી પાસે આવતો. સ્વામીજીને આ યુવાનની મુખાકૃતિ ઉપરથી લાગ્યું હતું કે આ યુવાન લોકોની સેવા કરવા સાધુ થતો નથી. પણ અન્ય કોઈ કારણથી જ તે સાધુ બનવા માગે છે. આથી તેમણે તે યુવાન વિશે તપાસ શરૂ કરી. તપાસમાં તેમને જાણવા મળ્યું કે તે યુવાન એમ.એ.ની પરીક્ષાની જંજાળમાંથી છૂટવા માટે સાધુ બની જવા માગતો હતો. થોડા દિવસ બાદ તે યુવાન ફરીથી સ્વામીજીને પોતાનો વિચાર જણાવ્યો. એટલે સ્વામીજીએ તેને સાંભળ્યા પછી તેની પાસેથી સાચી હકીકત કઢાવી. યુવાને કબૂલ્યું કે એમ.એ.ની. પરીક્ષામાં નાપાસ થવાનાં કારણે જ તે સાધુ બની જવા માંગે છે.

સ્વામીજીએ તેને સમજાવતાં કહ્યું કે “ભયથી જ દુઃખ આવે છે. ભયથી જ મૃત્યુ થાય અને ભયથી જ બુરાઈઓ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે ભય રાખ્યા સિવાય એમ.એ.ની પરીક્ષા આપવાની તૈયારી કરો. કારણકે પોતાના મનગમતા કામ ને તો મોટામાં મોટો મૂર્ખ પણ પાર પાડી શકે. પરંતુ જે દરેક કામને મનગમતું બનાવી શકે તે બુદ્ધિશાળી છે. આપને માટે સંન્યાસીની જિંદગી જીવવા કરતાં એમ.એ. ની પરીક્ષામાં પાસ થવું વધારે સહેલું છે. માટે સૌ પ્રથમ એમ.એ.ની. ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરો અને ત્યારબાદ સાધુ બનવા વિચારો. ”

આમ માર્ગ ભૂલેલા આવા અનેક યુવાનોને સાચો રાહ દર્શાવનાર ચિરયુવાન સંન્યાસી સ્વામી વિવેકાનંદ હતા.

જ્યારે ભારતમાં અનેક કુરિવાજો પ્રચલિત બન્યા હતા અને ભારત અંગ્રેજોની ગુલામીમાં સપડાયેલો હતો. સમાજમાં વીતંડાવાદ, રૂઢિચુસ્તતા, કૂંપમંડૂકતા વ્યાપેલી હતી. ત્યારે ઈ.સ. ૧૮૬૩ ની બારમી જાન્યુઆરીના રોજ તેમનો જન્મ થયો હતો. માતા ભુવનેશ્વરી દેવી અને પિતા વિશ્વનાથ દત્ત. તેમનું બાળપણનું નામ નરેન્દ્રનાથ. નાનપણમાં જ માતા પાસેથી રામાયણ, મહાભારતની કથાઓ સાંભળી હતી. તેની તેમના બાલમાનસ ઉપર અદ્ભુત અસર થઈ હતી. બચપણથી તે ખૂબ હઠીલા હતા. તેઓ જ્યારે ખૂબ હડે ચઢતા ત્યારે તેમની માતા તેમના માથા ઉપર ઘડો ભરીને ઠંડુ પાણી રેડી તેમના કાનમાં શિવ શિવનો નાદ કરતા ત્યારે તેઓ શાંત થઈ જતા.

યુવાન થતાં જ ભગવાનને નિહાળવાની તીવ્ર ઈચ્છા થઈ. ભગવાનની શોધમાં તેઓ અનેક સાધુ સંતો પાસે ગયા. અનેક ગ્રંથો વાંચ્યા. વિદ્વાનોને મળ્યા. બ્રહ્મોસમાજના સભ્ય બન્યા. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથની પાસે જાઈ આવ્યા પણ ભગવાન પ્રાપ્તિની ખાત્રી ન મળતાં. તેઓને કાલીમાતાના

ભક્ત શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ પાસે જવા માટે એક વિદ્વાન પાસેથી પ્રેરણા મળી. તેઓ રામકૃષ્ણ પાસે ગયા. તેમની પાસેથી ઈશ્વર પ્રાપ્તિ શક્ય બનશે તેવી ખાત્રી થતાં તેમને ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા. અસહ્ય મુશ્કેલીઓ આવી ત્યારે ગુરુના સૂચન છતાં તેઓ કાલીમાતા પાસે ધનની માંગણી ન કરી. ગુરુની સતત સેવા ચાલુ રાખી. તેમણે રામકૃષ્ણ પાસેની અનેક અનુભવો પ્રાપ્ત કર્યા. અને ગુરુના માનીતા શિષ્ય બન્યા. ગુરુના દેહાંત પછી બ્રહ્મચર્ય અને અપરિવ્રહ્મની પ્રતિજ્ઞા લીધી.

સાધુ તો ચલતા ભલા, એ ન્યાયે પગપાળા ભારત દેશનો પ્રવાસ કર્યો. દેશની ગરીબી અને અજ્ઞાનતાના વિચારોને કારણે તેમની ઊંઘ ઊડી ગઈ. જે દેશમાં સંન્યાસીઓ યુગોથી પરિભ્રમણ કરતા હોવા છતાં પણ રાષ્ટ્રનો વિચાર નહોતો કરી શક્યા. તે દેશમાં તેમણે રાષ્ટ્રધર્મનો વિચાર અને આચરણ કરવાની પહેલ કરી. એમને પ્રતીતિ થઈ હતી કે ક્ષુદ્ર હૃદય દૌર્બલ્યરૂપી વ્યાધિ રાષ્ટ્રદેહને કોરી રહ્યો છે. અને રાષ્ટ્રના પતનનું મૂળ સાચા ધર્મના અભાવમાં છે. આથી તેમણે સાચા ધર્મને ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ભારતના ગરીબોની સ્થિતિ સુધારવા તથા લોકોની ધાર્મિકતાને સાચા રસ્તે વાળવા તેઓ યુરોપ અને અમેરિકાની અજાણી ભૂમિમાં લોહી નીગળતા હૃદયે આર્થિક સહાયની શોધમાં નીકળી પડ્યા. ભારતમાં પોતાના ગુરુભાઈઓને દીન દુઃખિયાની સેવાને પંથે વાળવાના હેતુથી વિવેકાનંદ ઈ.સ. ૧૮૮૭ માં રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના કરી.

ભારત વર્ષને ‘દરિદ્રનારાયણ’ શબ્દ તેમણે સૌપ્રથમ આપ્યો હતો. ‘માનવસેવા એજ પ્રભુસેવા’ નો મંત્ર તેમણે જ ગુંજતો કર્યો હતો. તેમણે એક પત્રમાં લખ્યું છે કે “જે ધર્મ કે જે ઈશ્વર કોઈ વિધવાના આંસુઓ લૂછી ન શકે કે કોઈ અનાથના મુખમાં રોટલાનો ટુકડો ન મૂકી શકે એવા કોઈ ધર્મ કે ઈશ્વરમાં હું માનતો નથી.”

ઈ.સ. ૧૮૮૩ માં શિકાગોમાં ભરાયેલી વિશ્વધર્મ પરિષદમાં હિંદુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિને ઉજળી કરી દેખાડનાર સ્વામી વિવેકાનંદ ગરીબોના બેલી અને યુવાનોના સંન્યાસી હતા. જ્યારે ભારતમાં અંગ્રેજોના આગમનથી એક નવું વાતાવરણ સર્જાયું હતું. બિનઅનુભવી બાળકની પેઠે અંગ્રેજી પ્રજાના ઉપલકિયા ચળકાટથી યુવાનો અંજાયા હતા. અને પરિણામની પરવા કર્યા વિના અંગ્રેજોના રીતરિવાજો, જીવનના દૃષ્ટિબિંદુઓ વગર તપાસે અપનાવવા માંડ્યા હતા. આથી ભારત વર્ષની સંસ્કૃતિનો આધ્યાત્મિકતારૂપી પ્રાણનો વિનાશ થઈ જવાનો ભય ઊભો થયો હતો. આવા કટોકટીના સમયે ઋષિમુનિઓના વૈદિકજ્ઞાન, આધ્યાત્મિક અનુભવ અને પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિની મૂર્તિસમા તથા સર્વ ધર્મો તથા પંથોના ધનીભૂત સમન્વયરૂપ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના નવીન આદર્શોને ફેલાવી અનેક યુવાનોની જીવન નૌકા તેમણે યોગ્ય માર્ગે વાળી હતી.

ગુરુના દેહાંત પછી યુવાન ગુરુભાઈઓને તેમણે સાચો રાહ બતાવ્યો હતો. અભ્યાસ માટે ઘેર જતા રહેતા યુવાન ગુરુભાઈઓને સમજાવી, ભાવપૂર્ણ ભજનો અને રોમાંચક વાર્તાલાપોથી ગુરુના બતાવેલા માર્ગે વિહરવાનો રાહ ચીંધ્યો હતો. યુવાન સાધુઓ ઉપરનો તેમનો પ્રભાવ એવો હતો કે તેમને પાછા લાવનાર તેમને સમજાવતા, ધમકાવતા, આંસુ સારતા છતાં પણ તેઓ પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ રહેતા અને વિવેકાનંદની છાયામાં જ રહેવાનો દૃઢનિર્ધાર જાહેર કરતા હતા.

તેમણે યુવાનોને ત્યાગ અને સેવાનો બેવડો આદર્શ અપનાવી દરિદ્રોની સેવા કરી. સામાન્ય જનતાને કેળવણીનો પ્રકાશ આપી જુલમોથી પશુસ્થિતિમાં પહોંચી ગયેલી પ્રજાને માણસ બનાવવા અને દેશના પુનરુત્થાન માટે જીવન મરણનો સંગ્રામ ખેલવાની હાકલ કરી હતી. તેમણે યુવાનોને કહ્યું હતું કે, ‘હિમાલય સમા વિધ્નો ઓળંગવાની તમારામાં

ઈચ્છાશક્તિ હશે. હાથમાં તલવાર ખેંચીને તમારી વિરૂધ્ધ આખી આલમખડી રહે તો પણ તમે જેજ સત્ય માનતા હોય, તે કરવાની તમારામાં હિંમત હશે. તમારું મધ્યસ્થ હણાઈ જાય, તમારું નામ ભુંસાઈ જાય તો પણ તમે સત્યને વળગી રહી તમારા લક્ષ્ય સ્થાન પ્રત્યે નજર રાખી આગળ વધશો તો તમે જરૂર સફળ થશો.’ આંટપુર ગામના યુવાનોને ઈસુના જન્મથી પુનરુત્થાન સુધીની કથા રસપૂર્વક કહી. ઈસુની જેમ જગતના ઉધ્ધારના કાર્યમાં લાગી જવાની પ્રેરણા તેમણે આપી હતી. અલ્વરના ઘણા નવયુવાનો તેમની પ્રેરણાથી સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા હતા. સંસ્કૃતની સાથે અંગ્રેજી ભાષા શીખી પશ્ચિમના વિજ્ઞાનના અભ્યાસની તેઓ તરફેણ કરતા હતા. આમ ભારતીય સંસ્કૃતિની સાથે સાથે જગતના વિકાસ સાથે કદમ મિલાવવા પ્રાશ્નાત્ય સંસ્કૃતિ વિશેની સભાનતા કેળવવી જોઈએ તેવો આગ્રહ વિવેકાનંદ રાખતા હતા.

લાહોરમાં આવેલા વ્યાખ્યાનથી પ્રભાવિત યુવાનોએ દીન, અભણ અને દુઃખી માણસોને સહાય કરવા એક સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી. શોષિતોનો વિકાસ થાય તે માટે તેઓ યુવાનોને આહ્વાહન આપતા કે “અસ્પૃશ્યો, ચમારો, હરિજનો અને એવા બીજા લોકો પાસે જાઓ અને કહો તમે સૌ રાષ્ટ્રના પ્રાણ છો. અને જગતમાં ક્રાંતિ લાવે એવી અનંત શક્તિ તમારામાં ભરેલી છે. ઊભા થાઓ અને બેડીઓને તોડી નાખો.” એમની વચ્ચે જઈને શાળા સ્થાપો અને એમને ઉપવીત પહેરાવો. યુવાનોને તેઓ કહેતા કે ! અરે ! જ્યાં વેદાંતનો જન્મ થયો એવા આપણા આ દેશમાં આપણા લોકો યુગોથી નજર બંધ જેવા થઈ ગયા છે. કશી આશા વગર તેઓનો જન્મ થયો એની કશી આશા વગર તેઓએ જીવવાનું રહ્યું. હું તમને યાદ આપું છું કે અહીં જ ખરેખરા કાર્યની જરૂર છે. પહેલું એ કરવાનું છે કે તમારે નીચેને નીચે જઈ રહેલા લાખો ભારતવાસી પાસે પહોંચી જવું

જોઈએ અને એમને હાથથી ટેકો આપવો જોઈએ. દુઃખીને મદદ કરવા લંબાયેલો એક હાથ પ્રાર્થના કરવા જોડાયેલા બે હાથ કરતાં વધુ સાર્યક છે.

મદ્રાસમાં લિટરરી સોસાયટી ઓફ ટ્રિપ્લીકેન નામથી સંસ્થાના યુવકો સામાજિક સુધારા કરવાના અતિ ઉત્સાહમાં દરેક રૂઢિ ઉપર પ્રહાર કરતા હતા. ભારતીય સંસ્કૃતિનો મર્મ સમજાવતા સ્વામીજીએ યુવકોને ઉછાંછળી વૃત્તિ સામે ચેતવણી આપતા સમજાવ્યું કે વિદેશી આદર્શોનું સુક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરો. ધર્મહીન સંસ્કારોને અપનાવતાં પહેલા વિચાર કરો. ભૂતકાળનું જે કંઈ ભવ્ય અને આદર પાત્ર હોય તેની સહાય લો. નહીંતર રાષ્ટ્રની ઈમારતનો પાયો જ નબળો થઈ જશે. સુધારા ઉપરથી લાદી શકાય નહીં. એ તો અંદરથી જ વિકસે. એ રચનાત્મક હોવા જોઈએ. વિઘાતક નહીં.

સ્વામી વિવેકાનંદ ભારતના યુવાનો માટે પોતાના લોહીનું ટીપેટીપું નિયોવી નાખવા માટે તૈયાર હતા. જેઓ ઉપર લગ્નની ઘૂંસરી ન પડી હોય એવા ભણેલા નવયુવાનો પ્રતિ તેઓ ખાસ લક્ષ આપતા. એવા યુવાનોમાં નવીન ઉત્સાહ પ્રગટ કરવાનો એમનો આગ્રહ હતો. ચપળ અને ધાર્મિકવૃત્તિ ધરાવતા યુવાનો કેળવાય ને આત્માનું અને જગતનું કલ્યાણ કરવામાં જીવન સમર્પણ કરે એવા યુવાનોનો તેઓ સતત ખ્યાલ રાખતા. યુવાનોને તેઓ કહેતા કે “હું નિર્બળ છું. પાપી છું. દયાજનક પ્રાણી છું. મારામાં કંઈ શક્તિ નથી, હું આ કરી શકું એમ નથી. તે કરી શકું એમ નથી. એમ બોલવું તે જ ભૂલ છે.” ભારતના પ્રાચીન ઋષિઓની ભાષામાં તેમણે યુવકોને હાકલ કરી હતી કે “ઊઠો જાગો અને ધ્યેય પ્રાપ્તિ સુધી મંડ્યા રહો. લોખંડી સ્નાયુઓ અને કુશાગ્ર બુધ્ધિનો સંયોગ થાય તો આખું જગત તમારા ચરણોમાં પડે.” આપણા રાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્યચક્ષુના ઘણાખરા પ્રથમ હરોળના યુવાન મહારથીઓ તૈયાર કરવામાં સ્વામીજીના ઉપદેશોનો ઘણો મોટો ફાળો હતો.

સ્વામીજીનું જીવન યુવાનો માટે પ્રેરણારૂપ છે. ગુરુના દેહાંત પછી જે કષ્ટો પડ્યાં તે સહન કરીને તેમણે ગુરુના કાર્યને આગળ ધપાવવામાં પોતાની કાયાની પરવાહ પણ કરી નહોતી. યુવાનોએ પણ તેમના જીવનમાં કષ્ટો સહન કરીને પોતાના માર્ગમાં આગળ વધવાની ખેવના રાખી વિકાસની ગતિ પકડવા સ્વામી વિવેકાનંદને નજર સમક્ષ રાખવા જોઈએ. ખરેખર, સ્વામીજી યુવાનો માટે તેજસ્વી તારક સમા છે. તેઓ કહેતા કે “નચિકેતા જેવી શ્રદ્ધા ધરાવતા ફક્ત દશ-બાર યુવાનો મને મળી જાય તો આપણા દેશના વિચારો અને આકાંક્ષાઓના સમગ્ર પ્રવાહને હું નવી જ દિશામાં વાળી શકું.”

ભારતને નવીન વિદ્યુતપ્રવાહની જરૂર છે. એવું કહેનાર ચિર યુવાન પરિવ્રાજક સ્વામી વિવેકાનંદ ખરેખર, યુવાનોની અંતર્નિહિત શક્તિને જાગૃત કરી. તેમની વીરવાણીએ માટીમાંથી મનુષ્યો સર્જ્યા હતા. શું શક્તિ કે શું આત્મસમર્પણ, શું સાધના કે શું સેવાવૃત્તિ, શું સંયમ કે શું આત્મશ્રદ્ધા, શું રાષ્ટ્રપ્રેમ કે શું ધર્મપ્રેમ, આ બધા કાર્યક્ષેત્રમાં સતત પ્રવૃત્ત થવાની એમણે રાષ્ટ્રની યુવાપેઢીને અખૂટ પ્રેરણા આપી હતી. યુવાનોના સંન્યાસી એવા યુવાન સ્વામી વિવેકાનંદને શત શત વંદન.

અનુક્રમ

૨૦. અનુભવની જ્ઞાનવાણી : કહેવતો

કહેવત માટે ગુજરાતી ભાષામાં કહેવત. કહેણી, કથન અને લોકોક્તિ જેવા શબ્દો પ્રચલિત બન્યા છે. હિંદી ભાષામાં કહાવત અને લોકોક્તિ અને શબ્દો પ્રયોજાય છે. પંજાબી ભાષામાં કહૌત, સિંધી ભાષામાં કહાત્, સંસ્કૃત ભાષામાં કથાવત્, મરાઠીમાં વાક્સંપ્રદાય જેવા શબ્દો વપરાય છે.

કહેવત એટલે જેને લોકો પરંપરાથી કહેતા - સાંભળતા આવ્યા છે તે વાત. કહેવતનો સીધો સાદો અર્થ કરીએ તો તે છે કહે - વાત. જે કાંઈ વાત - કાર્ય થયું હોય, જે કાંઈ બનાવ બન્યો હોય. જેની કંઈ વાત કહેવાની હોય, પછી તે વાત સારી હોય કે નરસી - ટીકાવાળી હોય, ખોડખાંપણ બતાવતી હોય કે નોંધવા જેવી હોય તે કહેવત.

કહેવત કોઈ બનાવ સાથે અનુબંધ ધરાવે છે. કોઈ બનાવ બને તેની ઉપરથી કહેવતનો જન્મ થાય છે. પછી તે ક્યાંની ક્યાં જઈ પહોંચે છે. તેની કોઈ મર્યાદા કે બંધન નથી. તે ગમે તે ગામ, શહેર, પ્રાંત કે દેશમાં ઘૂમી વળે છે. એક દેશની કહેવત બીજા દેશમાં પણ થોડાંક ફેરફાર સાથે કે પછી તેવાં જ રૂપમાં મળી આવે છે. આમ કહેવત વાયુની જેમ વહે છે. સૂર્યની જેમ પ્રકાશે છે. તેનો રસભંડાર સૌને માટે ખુલ્લો રહે છે.

લોકોના અનુભવ અને હાપણમાંથી કહેવતનો જન્મ થાય છે. એક મુખેથી બીજા મુખે એમ વારસાગત રીતે પરંપરાથી એનો પ્રચાર થાય છે. દલીલ, બોધ કે સામાન્ય વ્યવહારમાં કહેવતની અસર ભારે અસરકારક

બની જાય છે. ભોજન માટે મીઠું જેટલું ઉપકારક છે. તેટલી કહેવત બોલી માટે ઉપકાર છે. તેથી તો કહેવતોને વિદ્વાનોએ જ્ઞાનના ભાષામાંથી નીકળેલાં તીર કહ્યા છે. તે ખરેખર હાપણના ટુકડા છે. કહેવતો ગાગરમાં સાગર અને બિંદુમાં સિંધુ સમાન છે. કહેવત એ ભાષાની અમૂલ્ય નિધિ છે. કહેવતમાં જ્ઞાન, બોધ અને અર્થની સાથે પ્રસંગની કે વાતની ગંભીરતા પણ છે. જે જ્ઞાનવાણી અનુભવથી ચલણી બની જાય. સત્યરૂપ ધારણ કરે તેજ કહેવત બની જાય છે.

કહેવતમાં મુખ્ય ચાર તત્ત્વો જોવા મળે છે. ૧. કહેવતો થોડા શબ્દોમાં ઘણું કહી જાય છે. ૨. કહેવતોમાં વ્યવહારની વાતોનો સમાવેશ થાય છે. ૩. કહેવત જ્યારે કહેવત છે ત્યારે તેમાંથી ચમત્કૃતિ જન્મે છે. અને ૪. લોકોની, સમાજની રૂઢિઓનો કહેવતોમાં ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. એક જ કહેવત થોડાક જ જુદા જુદા રૂપ રંગમાં બીજી કોઈ પરદેશી ભાષામાં મળી આવે છે. એ જ મુજબ ગુજરાતની કહેવત પંજાબમાં, પંજાબની બંગાળમાં કે ઉત્તરપ્રદેશની રાજસ્થાનમાં પણ નજરે પડે છે. અનુભવ વાણીની આ ગંગા આમ વહેતી જ રહે છે. એનું મૂળ એક જ ગણાય છે. પણ રૂપરંગમાં ઘાટ-ઘડતરમાં ભિન્નતા હોય છે. જેવી રીતે એક જ પ્રકારનું ઘરેણું સોનામાંથી જુદા જુદા ઘાટનું બનાવી શકાય છે તેવી જ રીતે એક જ પ્રકારની કહેવતો, એક જ પ્રકારના બનાવ - પ્રસંગમાંથી જુદી - જુદી રજૂઆતની રીતોથી અવતરણ પામે છે. કેટલાંક ઉદાહરણ જુઓ.

વેદમાં એક કહેવત છે - ‘અગ્નિ નામિનઃ સમિધ્યં તે ।’ એટલે કે ‘આગથી આગ સળગે છે.’ આજ કહેવત ગુજરાતીમાં ‘આગે આગ મળે ત્યારે ભડકો થાય. તેમજ કોધીએ કોધી મળે ત્યારે મહાભારત થાય. કહેવાય છે. સંસ્કૃતની ‘અંગલિ દાને ભૂજમ ગિલિસિ.’ નામની કહેવત ગુજરાતીમાં

આંગળી પકડતાં પહોચો પકડે' અથવા આંગળી આપતા હાથ લઈ જાય' તે સ્વરૂપે મળી આવે છે. તે જ કહેવત રાજસ્થાનીમાં 'અંગુલિ પકડતે પહેંવા પકડના' સ્વરૂપે તો અંગ્રેજીમાં 'Give him unich and he will take an all' તે સ્વરૂપે હોય છે.

આપણે ત્યાં આ કહેવતને સમૃદ્ધ બનાવવામાં ઉપનિષદો, વેદો, પુરાણો, બૌદ્ધ સાહિત્ય, મહાભારત, સંસ્કૃત સાહિત્યનો ફાળો મહત્વનો છે. સુભાષિત પણ કહેવતનું જ એક અંગ છે. સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં સુભાષિતો નીતિ વાક્યો, ઉક્તિઓ કહેવત સ્વરૂપે પ્રચલિત બનેલી જોવા મળે છે. કવિ રાજશેખરના સંસ્કૃત નાટક કર્પૂર મંજરીમાં એક જોરદાર લોકોક્તિ છે કે, 'હત્યકંકવા કિં વર્ષોણ પેકિરવ અપિ । આ કહેવત હિન્દી, ગુજરાતી, મરાઠી અને બીજી ભાષાઓમાં પણ પ્રચલિત બની છે. 'હાથ કંકણને આરસીની શી જરૂર ?' તેવા સ્વરૂપે ગુજરાતીમાં આ કહેવત અવતરણ પામી છે.

કહેવતોને જાણીતી બનાવવામાં કવિઓ તેમજ નવલકથાકારો, વાર્તાકારોનો ફાળો મહત્વનો છે. 'પેટ કરાવે વેઠ', 'જીવતો નર ભદ્રા પામે' જેવી કહેવતો શામળની કવિતામાં જોવા મળે છે. અખાના છપ્પામાં, દયારામનાં કાવ્યોમાં, પન્નાલાલ ઈશ્વર પેટલીકર અને પીતાંબર પટેલ જેવા વાર્તાકારોની કથાઓમાં વપરાયેલી કહેવતો અનુભવ અને ડહાપણના અર્ક જેવી છે. વિષ્ણુગુપ્તાના યાજ્ઞક્ય સૂત્રો લોકોક્તિઓથી જ ધાર્યા નિશાન તાકી રહ્યા છે. તેમાં 'લોહું લોઢાને કાપે', 'વાઘ ભૂખ્યો હોય તો પણ ઘાસ ન ખાય' અને 'ઉધારના મોર કરતાં રોકડાનું કબૂતર લેવું સારું' વગેરે કહેવતો ખૂબ જ પ્રચલિત બની છે.

કહેવતોમાં કવિતાનાં પ્રાસ અને મીઠાશ પણ છે અને તેમાં કવિતાનો રણકો અને તુકબંધી પણ છે જેમકે,

‘પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા, બીજું સુખ ઘેર દીકરાં,

ત્રીજું સુખ ગુણવંતી નાર, ચોથું સુખ કોઠીએ જાર.’

‘પૈસે આઈ, પૈસે બાઈ ને, પૈસા વગરની નહીં સગાઈ.’

કેટલીક કહેવતોમાં પરભાષાનું મિશ્રણ પણ થયેલું જોવા મળે છે, જેમકે ‘પાળ પલકી ખબર નહીં કરલે કલ કી આજ.’

‘જીવ પર જમડા ભમે, જેમ તેતર પર બાજ.’

કહેવતોના સમય વિશે માહિતી મેળવવી અઘરી છે પણ કેટલીક કહેવતોના સ્વરૂપ ઉપરથી તેનો સમય જાણી શકાય છે. અંગ્રેજી રાજ્યના કારણે પણ આપણા દેશમાં અનેક કહેવતો ઉદ્ભવી છે.

‘નાને ભડકે દિવાળીને, મોટે ભડકે હોળી.’

‘શહેરમાં લૂટે શાહૂકારને, વનમાં લૂટે ટોળી.’

આ કહેવતમાં શહેરમાં શાહૂકારો, વ્યાજ ધ્વારા ઉઘાડી લૂંટ કરતાં તે વાતને સાંકળે છે. અંગ્રેજી ભાષાના મોહમાંથી જન્મેલી આ કહેવત જુઓ,

‘દેશ ગયો, પરદેશ ગયો, શીખી લાવ્યો વાણી,

વોટર વોટર કહેતાં પ્રાણ ગયો, ખાટલા નીચે પાણી.’

આ કહેવતમાં અંગ્રેજી શીખનારા ઉપર કટાક્ષ કરવામાં આવ્યો છે. તે ખોટી મોટાઈ ઊભી કરનારા. ઘરના માણસો સાથે પણ કેવી ભાષામાં વાત કરવી તે ભૂલી જાય છે. ત્યારે ત્યારે તેમનું કેટલું નુકશાન વેઠવું પડે છે. તેનું તાદૃશ ચિત્ર ખડું કરે છે.

❖❖❖❖❖   જીવન સૂક્તો / ૧૦૮   ❖❖❖❖❖

‘જોબન થા, જબ રૂપ થા, જોબન થા સબ કોઈ,
જોબનરૂપ ગવાઈ કે, બાત ન પૂછે કોઈ.’

આ કહેવતમાં યુવાનીમાં બધા બોલાવે પણ તે જા્ય એટલે કોઈ વાત
પણ ન કરે તેમ કહે છે. નીચેની કહેવતમાં જવાની રહેતી નથી તે જણાવેલ
છે.

‘જવાનીના જોરમાં માતો, હીડે છે રંગમાં માતો,
કાયા તારી કાયનો કુપ્પો, હીડે ત્યારે દેશનો સુબો.’
કેટલીક કહેવતો ‘વહુ’ને સાંકળે છે.

‘નવી વહુ નવ દહાડા.’

‘વહુ શરમ કી, બેટી કરમ કી.’

‘વહુ નવેલીને ગાય દૂધેલી.’

‘વહુના લક્ષણ બારણામાં, પુત્રના લક્ષણ પારણામાં’

‘સાસુ-વહુ’ નું પાત્ર સમાજમાં પહેલેથી જ ખરડાયેલું છે. તેના વિશે
પણ કહેવતો છે.

‘ઉઠ રે વહુ વિસામો ખા, હું કાંતુ તે તું દળવા જા.’

‘વહુ ફોડે તે કલેડાં ને સાસુ ફોડે તે ઠીકરાં.’

સાસુ વહુના ઝઘડા થાય છતાં તે એકની એક હોય છે. તે બાબતને
વર્ણવતી કહેવતો છે.

‘સાસુ ને વહુ સરખી ને વચમાં બોલે તે નરસી.’

કેટલાંક નક્ષત્રોમાં વરસાદ પડે તો શું થાય ? તે પણ કહેવતમાં છે.

‘અશ્વિની ગળતાં અન્નનો નાશ, રેવંતી ગળતાં નવ જળ આશ.

ભરણી વરસે તણથી સહી જો કૃતિકા વરસે નહીં.’

‘પુષ્પના પાણી ને અમૃત પાણી’

‘જો વરસે મઘા તો ધાનના થાય ઢગા.’

આમ કહેવતો અનેક વિષયો સાથે સંકળાયેલી છે. આ કહેવતોમાં
ખરેખર અનુભવ દ્વારા જે કાંઈ પણ નજરે પડ્યું હોય તેને વણી લેવામાં
આવેલું નજરે પડે છે. એટલે અનુભવની વાણી એટલે કહેવતો એમ કહેવું
યથાર્થ છે.

અનુક્રમ

૨૧. લોકગીતોમાં પદ્ધતી નિરૂપણ

લોકગીતો એટલે લોકોને કંઠસ્થ હોય તેવા ગીતો. આ ગીતોનો કવિ કોણ છે ? તે જાણવું મુશ્કેલ છે. પણ લોકોએ તેને કંઠસ્થ કરીને તેની પરંપરા ચાલુ રાખી હોય છે. આથી તે ગીતોમાં પ્રકૃત્તિના તત્ત્વોનું નિરૂપણ સવિશેષ થયેલું હોય છે. આમેય માનવી અને પ્રકૃત્તિ વચ્ચે અવિભક્ત અને અવિભાજ્ય સંબંધ રહેલો છે. તે તો પ્રકૃત્તિના આંગણમાં જ ખેલતો - કૂદતો આગળ વધતો રહ્યો છે. માનવીનો પ્રકૃત્તિના વ્યાપક પટ પર છવાયેલ વનસ્પતિ, સાગર, સરિતા, ગિરિવરો, પશુ, પક્ષીઓ વગેરે સાથે નિકટનો સંબંધ રહેલો હોય છે. આથી લોકગીતોમાં આ સર્વે યા બીજા સ્વરૂપે નિરૂપણ પામતા રહ્યા છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રાકૃતિક સંસ્કૃતિ છે. પ્રાચીનકાળથી જ તેમાં પશુ - પક્ષીઓના દેવોના વાહન - સ્વરૂપે ઉપયોગ થયો છે. માનવના જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં તેમનો નિકટતમ સંબંધ રહ્યો છે. પશુઓની ચિત્તવૃત્તિ, પ્રવૃત્તિ, આકૃતિ, બોલી વગેરેનો પ્રયોગ માણસ વિશેષતઃ વ્યંગ્યાર્થ પ્રતિપાદિત કરવામાં કરે છે. સિંહ - બળએ સાહસનું પ્રતીક છે. ગાય નિર્દોષતા અને સરલતાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. વર્ષામાં મોરનો ટેહુક... ટેહુક અવાજ અને વસંતમાં કોયલનો કુહુ કુહુ અવાજ આનંદ સૂચક છે. શ્રાવણમાં તેનાથી વિરહીની ભાવના રજૂ થાય છે. આમ સૃષ્ટિના આરંભથી જ માનવીનો પશુ પક્ષી સાથે વિશેષ સંબંધ રહ્યો છે. આથી જ લોકસાહિત્યમાં પણ પશુ-પક્ષીઓનો પ્રતીકો તરીકે ઉપયોગ થયો છે.

લોકગીતોમાં પક્ષીનિરૂપણ ખાસ કરીને પ્રેમ દર્શાવવા, આગાહી કરવા, ઉપમા આપવા, સંદેશવાહક તરીકે, માન્યતાઓ દર્શાવવા, સ્વભાવ - નિરૂપણ કે સરખામણી કરવા માટે થયેલું જોવા મળે છે. પ્રતીકો તરીકે મોર, ઢેલ, પોપટ, ચકલી, પારેવાં, કોયલ, કાગડો, હોલો, તેતર જેવા પક્ષીઓનો ઉપયોગ થાય છે.

પ્રેમ નિરૂપણમાં ખાસ કરીને મોર, ઢેલ અને પોપટ પ્રયોજાતા રહ્યા છે.

‘ધીના દીવા બળે, રૂઝાં રામ રમે.

રૂડા રામ રમે, મોર મોતી યણે.

મોર મોતી ચણે, લીલો ચમરો ઢળે.

લીલો ચમરો ઢળે, ઢેલું ઢગે વળે. ’

આમ એક બાજુ મોર મોતી ચણતો હોય અને તે જયારે કળા કરતો હોય ત્યારે દેલો ભેગી થઈ જાય છે. આ નિરૂપણ દ્વારા નાયક અને નાયિકા વચ્ચેનો પ્રેમ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. બીજી પંક્તિઓમાં સાચો સ્નેહ હોય તો દૂર હોવા છતાં નજીકમાં હોય તેવી પ્રતીતિ ચન્દ્ર અને ચકોર તેમજ મોર અને મેઘના પ્રતીકો દ્વારા કરાવવામાં આવી છે.

‘ક્યાં ચન્દ્ર, ક્યાં ચકોર, ક્યાં મોર, ક્યાં મેહ,

અળગા તોય ઢૂંકડા, સાચો જ્યાં હી સ્નેહ.’

ભવોભવની જપમાળને યાદ કરતાં પોપટ અને પોપટીની કથની નો જાણીતી છે જ.

❖❖❖❖❖   જીવન સૂક્તો / ૧૧૬   ❖❖❖❖❖

‘પાંચ પારેવાં ઘૂમતાં.... પારેવાં લ્યો,
વચમાં ઘૂરે મોર, ’
માતા જલ મ્યાં.... પારેવાં લ્યો.’

‘મોરલો બોલ્યો, બોલ્યો રે, મારા મહિયરનો.

કડલાંની બબ્બે જોડ્યું મારી સૈયર ..... મોરલો...

‘નાજીકડી નારને, નાકમાં મોતી.
પિયુ પરદેશને વાટડી જોતી,
ઉડાડતી કાગને ગણતી દા’ડા
એ એંઘાણી રે નાગર વાડા.’

❖❖❖❖❖   જીવન સૂક્તો / ૧૧૭   ❖❖❖❖❖

‘મઢીએ કળેળે કાળા કાગડા રે,
મઢી દીસે છે ઉહડ સટ.

‘બીજી તે પોળમાં પેસતાં રે, કાળા કાગ કળેળ્યા,

આવે તે શુકને જો જાયે રે, ફરી રામને નો મળીએ.’

‘આવા રૂડાં આસોપાલવના ઝાડ,

હિંચોળો બાંધ્યો હીરનો રે લોલ,

હીંચે હીંચે સીતાને સરી રામ,

ઉપર બેઠું હોલડું રે લોલ,

હોડલું ઊડી ગયું આકાશ,

અબોલડા રહી ગયા રે લોલ.’

❖❖❖❖❖ ❖❖❖❖❖ ❖❖❖❖❖ ❖❖❖❖❖ ❖❖❖❖❖

‘કોયલ બેઠી આંબલિયાની ડાળ, કોયલ બેઠી આંબલિયાની ડાળ,
મોરલો બેઠો રે ગઢ કેરે કાંગરે હો રાજ,
‘કોયલ માગે કડલાંની જોડ, ‘કોયલ માગે કડલાંનો જોડ’
મોરલો માગે રે સહિયર લાડકી હો રાજ.’

લગ્નગીતોમાં જુદી-જુદી રીતે ઉપદેશ અપાયો હોય છે. વરરાજા
જ્યારે કન્યાની સાથે લગ્ન કરી પોતાને વતન લઈને જવાની તૈયારી કરે
છે. કન્યા વિદાયનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે વળાવવા આવેલી સ્ત્રીઓ વરને
વિલાસ મર્યાદા ન વટાવવાનો ઉપદેશ આપે છે.

‘માઝામાં રેં જો રાયવર, ફૂલડાંમાં રે જો રે !
આંબાની ડાળ્યે બેઠી કોયલ બોલે,
કાચી કેરીમાં રસ નોયે પરધાન રાયવર
માઝામાં રે જો !

કેટલાંક લગ્નગીતો ફટાણાં પ્રકારના હોય છે અને તેમાંય વેવાણને
માટે ખાસ પ્રકારના ફટાણાં જોવા મળે છે. અને તેમાંય પશુ-પક્ષી તો ખરાં
જ !

‘વેવાણ થોડું થોડું ખાજે મસૂરિયાળ દાળ,
તારા પેટડિયામાં દુઃખશે મસૂરિયાળ દાળ,
તારા પેટડિયામાં એતર બોલે, તેતર બોલે,
ગામનું ગધાડું બોલે, સીમની શિયાળ બોલે,
હોલા બોલે ધૂ... ધૂ... ધૂ... ધૂ... ધૂ... ધૂ...’

હાલરડામાં ચકલીને પ્રતીક તરીકે મૂકવામાં આવે છે જેમકે,

‘હાલ વાલને હકલી, ભાઈને ઘોડીએ રમે છે ચકલી
ચકલીઓ તો ઊડ ગઈ, ભાઈના દુઃખડાં લેતી ગઈ.’

બાળકને માટે વિવિધ રમકડાં ધોડિયા પર લટકાવેલાં હોય છે તેને
જોઈ બાળકને રડવાનું ના કહે છે.

‘મોર, ચકલીઓ, પૂતળીઓને, ઝૂમખડાં સોનાનાં,
રુમઝુમ રુમઝુમ બજી રહ્યા, મારા લાલ રહોને છાનાં.’

આમ લોકગીતોમાં વિવિધ પક્ષીઓના પ્રતીકો દ્વારા વિવિધ
લાગણીઓ, ગૂઢતમ વિચારો, ભાવનાઓ કે અનુભૂતિઓ વ્યક્ત કરવામાં
આવે છે. સામાન્ય શબ્દો કે પરંપરાગત અલંકારો દ્વારા તે શક્ય બનતું
નથી. તેથી જ સાહિત્ય, નૃત્ય, નાટક, શિલ્પ, ચિત્રકામ વગેરે કળાઓમાં
પક્ષીઓનો પ્રતીકો તરીકે ઉપયોગ થતો રહ્યો છે.

અનુક્રમ

૨૨. દુઃખ રડવા માટે નહિ માણવા માટે હોય છે

જગત ઉપરના કોઈપણ માણસને મળીએ તો તેના દુઃખના રોંદણાં સાંભળવા મળે. મારે આ દુઃખને, મારે તે દુઃખ. પીડાતો હોય. કોઈને પૈસા ન હોય તેનું દુઃખ તો કોઈને પૈસા વધુ હોય તેનું દુઃખ. કોઈને છોકરો ન હોય તેનું દુઃખ અને કોઈને છોકરો હોય તેનું દુઃખ. કોઈને ખાવા ન મળે તેનું દુઃખ તો કોઈને ખાવા મળે તેનું દુઃખ. આમ કોઈને આર્થિક, કોઈને સામાજિક, કોઈને શારીરિક દુઃખ રહેવાના જ. જ્યાં જાવ ત્યાં દુઃખ, દુઃખને દુઃખ જોવા મળે, સાંભળવા મળે. દુઃખ કોઈને પણ ન હોય તેમ ન બને. પણ કેટલાંક દુઃખ રડતા હોય અને કેટલાંક દુઃખને માણતા હોય.

ખરેખર, વિચારીએ તો દુઃખ રડવા માટે નહિ પણ માણવા માટે છે. પણ દુઃખી આગળ દુઃખ રડીએ તો ‘આવ ભાઈ હરખા, આપણે બેઉ સરખાં’જેવું થાય. એક તેના દુઃખ રડે અને બીજો તેના દુઃખ રડે. બન્નેને દુઃખ સિવાય શું મળે? કહેવાયું છે કે ‘સાપને ઘેર સાપ જાય તો વા ભરખીને પાછો જાય.’ કદાચ બંનેના મન હળવા થાય ખરાં ! સુખી આગળ દુઃખ રડવાથી પણ કાંઈ ન વળે. કોઈ સુખી આગળ જઈને તમે દુઃખ રડો તો કદાચ તેના ઈલાજ તો તે પણ ન કરી શકે. એક કવિએ કહ્યું છે ને,

દુઃખીના દુઃખની વાતો, સુખી ન સમજી શકે,

સુખી જો સમજે પુરું, દુઃખના વિશ્વમાં ટકે.

અને આથી જ રાજેન્દ્ર શાહ ‘બોલીએ ના કંઈ’ કાવ્યમાં કહે છે કે ‘આપણી વ્યથા

અવરને મન રસની કથા, ઈતરના કંઈ તથા

જીરવી એને જાણીએ વીરા !

પ્રાણમાં જલન હોયને, તોય ધરીએ શીતલરૂપ

તમારું દુઃખ બીજાના માટે આનંદનો વિષય બને, મજા કરવાનો વિષય બને, તે તમને ગમશે ખરું? બીજાને આનંદ કરાવવો હોય તો દુઃખને રડો. અને બીજા હસશે પણ જો તમે દુઃખને માણસો, દુઃખને સહન કરી લઈ હસતાં જ રહેશો તો બીજાને તમારા દુઃખો પર હસવાનું બનશે નહિ.

દુઃખ રડવાથી ટીકાઓ થવાનો સંભવ છે. જવા દોને જનમથી જ દુઃખિયારો છે !’ આ જ બાગની હતી. અમે કહેતા ત્યારે માનતી જ નહોતી’ ‘બહુ કૂદતી હતી ખબર પડી ગઈને !’ તમારી ટીકા તમારાથી કદાચ સહન ન થાય ને વાતનું વતેસર થઈ જાય તેના કરતાં રડવું જ નહિ. એક કવિએ કહ્યું છે કે,

‘મનવા પર ઘર પહોંચીને, દુઃખ ન કરીએ રોઈ’

માન ગુમાવી એ આપણું, વહેંચી ન લેતું કોઈ.

દુઃખને રડવાથી દુઃખ જતું ન રહેવાનું હોય તો પછી રડવાનું શા માટે. દુઃખને સહન કરી તેની સામે સંઘર્ષ કરીને સુખની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી હોય તો દુઃખને માણવામાં જ મજા છે. પણ કોઈ આ વાસ્તવિકતાને સ્વીકારવા તૈયાર નથી. કારણકે આપણે સહુ દુઃખની કલ્પના માત્રથી થયેરી જઈએ છીએ. દુઃખ ન આવે તેનું જ આયોજન કરતાં રહીએ છીએ, અને ત્યાં વચ્ચે દુઃખ આવી પડે તો આપણે રાજી થઈએ એ વાતમાં માલ ક્યાં છે.

જીવનની ઘટમાળમાં સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી સુખ આવ્યા જ કરે તે ચક્ર ચાલ્યા જ કરવાનું. જો જીવનમાં સુખ જ હોય તો જીવન જીવવા જેવું રહે જ નહીં. જીવનના વિકાસમાં સુખ કરતાં દુઃખનો ફાળો વિશેષ છે. સુખ મનને પંપાળે છે. જ્યારે દુઃખ મનને કેળવે છે. પથ્થરને

પંપાળવાથી તો પથ્થર પથ્થર જ રહે છે. પણ પથ્થર પર ટાંકણાઓનો માર અને છીણીઓના ઘસરકા થાય છે ત્યારે તે મૂર્તિરૂપ ધારણ કરે છે. અને લોકો તેની આગળ નમન કરે છે. લોકોને તમારા પગમાં નમાવવા હશે તો દુઃખને માણવું પડશે. દુઃખના રોદણાં રડવાથી કંઈ વળશે નહીં.

દુનિયા ઉપરની કોઈપણ ચીજને નિહાળો. તેનો વિકાસ થયા પહેલાં તેણે કેવા સંઘર્ષો કે દુઃખો વેઠ્યા છે તેનો ખ્યાલ બાંધો. વૃક્ષ બનતાં પહેલાં બીજને ધરતીમાં ઘરબાવું પડે છે. પોતાનું અસ્તિત્વ મટી જાય ત્યારે બીજ વૃક્ષરૂપ ધારણ કરે છે. ઘડો બનતા માટીને ખુંદાવું પડે છે, ટપલાવું પડે છે, શેકાવું પડે છે. ખુરશી બનતાં પહેલા લાકડાને કપાવું પડે છે. ઘસાવું પડે છે, તેના દેહમાં ખીલીઓ ખોસવી પડે છે. ઘરેણું બનતાં પહેલાં સોનાને ભઠ્ઠીમાં શેકાવું પડે છે, એરણે ચડીને માર સહન કરવો પડે છે. આમ જગત પરની બધી જ ચીજવસ્તુઓ દુઃખો વેઠીને જ વિકસી છે. આપણે તો માનવ છીએ. દુઃખો હોય જ અને દુઃખો હોય તો પછી તેને રડવાનું હોય. માણવાના જ હોય. દુઃખ આવી પડે ત્યારે ખૂલીએ, ખીલીએ, લડીએ (દુઃખો સાથે) અને જીતીએ દુઃખને હસતા મુખે આવકારીએ. કારણકે રાજેન્દ્ર શાહના શબ્દોમાં

“ભાઈ રે, આપણા દુઃખનું કેટલું જોર,
નાની અમથી વાતનો મયવીએ નહિ શોર !
આપનને કંઈ રંક, ભર્યો ભર્યો માંદાલો કોશ અપાર
આવવા દો જેને આવવું, આપણે મૂલવશું નિરધાર”
“પંડની પેટીમાં પારસ છે પડ્યો.
ફૂટેલાં ફૂટે છે કરમજી”
વાવરી જાણે તે બડભાગિયો, ઝળહળ એનાં. રે ભવનજી

અનુક્રમ

૨૩. મારો પતિ મારા કહ્યામાં નથી.

સ્મિતાબેન જ્યાં હોય ત્યાં તેઓ પતિની વાતો જ કરતા હોય અને કહેતા હોય કે “આ તમારા પતિ તો ખૂબ સારા છે. આ અમારે તો તેઓ મારી વાત માને જ નહિ. હું કહું તેમ કોઈ દિવસ કરે જ નહિ. બસ તેમનું ધાર્યું જ કરે તેઓ તો મારા કહ્યામાં જ નથી ને !”

સ્મિતાબેનની વાત સાંભળી બોલકણા જણ પૂછી પણ નાખે કે ‘સ્મિતાબેન આ તમારા પતિ બહારના વ્યવહારમાં તો ઘણાં સારા છે. અને તમે તેમની નિંદા જ કર્યા કરો છો તેમ કેમ.’

આવા સમયે સ્મિતાબેન મૂળે કજિયાખોર અને વાંક કાઢે પતિનો અને કહે કે મારું કહ્યું તો તે કરતા જ નથી. પણ પત્ની તરીકેનું તેમનું વર્તન પણ હોવું જોઈએ ને !

સ્મિતાબેન સવારમાં જ પતિની સેવામાં શરૂ કરી દે કે. ‘અરે ! તમે તો ક્યાં સુધી ઘોર્યા કરશો ? ઉઠોને ? આખો દિવસ બજારમાં રખડ્યા કરવું ને સાંજેય મોડા સુધી ટોળટપ્પા માર્યા કરો છો ને સવારમાં સૂરજ ઉગે ત્યાં સુધી ઘોર્યા કરો છો. આ ઉઠશે એટલે પાછા બધું હાજર માંગશે. આ હું તે કાંઈ તમારી નોકર છું ! તે તમારી પાછળ જ પડી રહું અમને તો જાણે થાક જ લાગતો ન હોય !

પછી પતિ ઉઠે ત્યાં હુંકારોને દેકારો શરૂ થઈ જાય વાત વાતમાં ક્ય ક્ય શરૂ થઈ જાય. આ ચામાં ખાંડ ઓછી પડી હોય તો ન પીતા. શહેરમાં ઘણીય હોટલો છે !

“આ શામાં મસાલો ઓછો છે ? આ દાળ મોળી થઈ છે ? અરે તમને ક્યાં મારા હાથનું બનાવેલું ભાવે છે.” તમ - તમારે હોટલોમાં જજો

ત્યાંનું તમને ભાવશે! ”

“આ કપડા બરાબર ધોવાયા ન હોય તો લોન્ડ્રીમાં નાખી આવજો. પાછા ગમે ત્યાં બેસી જવું ડાઘા ડાઘી પાડી લાવવા અને કપડાં બરાબર ધોવાયા નથી. ! તે કહ્યા કરવું !”

બોલો હવે સવારને સાંજ ઉઠતાને બેસતા કય કય થાય પછી શું થાય ? સંસાર ઝેર જેવો જ બની જાય ને ?

આ સ્મિતાબેન તેમના પતિ નોકરીએ જાય ત્યારે અચુક કહેતા. તમે સાંજે વહેલા ઘેર આવી જજો. આમ તેમ ભટકવા ન રહેતાં. હું તમને જાણું છું. તમારી આંખો ઠેકાણે જ રહેતી નથી. આ કોઈ સારી સ્ત્રી જોઈ કે તરત જ લટુડા પટુડા થઈ ગયા જ સમજો. અને પછી તો તેની પાછળ જ સમય ખર્ચે. ઘરની તો ચિંતા જ નહીં ને તમારે !

સ્મિતાબેનના આવા વાહિયાત આરોપોને કારણે તેમનો પતિ ઘેર આવતા પહેલાં જ વિચારે કે ઘેર વહેલું જવું કે મોડું ! તેની પત્ની ઓર્ડર કરતી હોય તેવું લાગે. તે વિચારતો થઈ જાય કે ‘આ શું સમજતી હશે, એના મનમાં ? હું તે કાંઈ ચાવીવાળું રમકડું છું કે ચાવી આપી કે ચાલવા માંડું ! એને વળી તુમાખી કેવી ! સીધે સીધા ઘેર આવી જજો. એ ઘમકી આપે એટલે મારે ઘડિયાળના કાંટે ઘેર આવી જવાનું ? અરે ! જા જા હું તો બજારમાં જ રખડવાનો અને મોડો જ ઘેર આવવાનો. મારી ઉપર બોસગીરી ચાલશે નહિ.

આમ મનમાં બળવાના બીજ રોપાય જાય પછી તો પત્ની કહે તેનાથી અવળું જ કરે. પત્ની કહે પૂર્વ દિશામાં જજો તો ભાઈ ચાલે પશ્ચિમ દિશામાં અને જીવનની નાવમાં બાકોડું પડી જાય અને જીવનનાવ દરિયામાં ડૂબકીઓ લેવા માંડે તે પહેલાં કંઈક વિચારવું જોઈએ ને !

આ સ્મિતાબેનની જ સહિયર શ્વેતાબેન પણ આભ - જમીનનો તફાવત !

❖❖❖❖❖ ❖❖❖❖❖ ❖❖❖❖❖ ❖❖❖❖❖ ❖❖❖❖❖

જીવન સૂક્તો / ૭

શ્વેતાબેનનો સંસાર કિલ્લોલ કરતો ચાલે ભાઈ ચાલે જ ને ! કારણ શ્વેતાબેન એટલે શ્વેતાબેન. તેમનો વિકલ્પ જ ના વિચારાય.

આ શ્વેતાબેન સવારમાં સૂર્યના તેજ કિરણો પથરાય તે પહેલા પતિના ઝૂલ્ફામાં હાથ નાખી તેમને પ્રેમથી જગાડે. અરે. મારા રાજા ઉઠોને ! આ ભોર ભર્યો ને જન જનાવર પણ જાગી ગયા અને પ્રેમથી બ્રશ પકડાવી દે અને જેવા તે બ્રશ કરીને આવે કે તરત જ સામેથી ગરમા ગરમ ચા તૈયાર જ કરી દે. આમ થાય એટલે તરત જ તેમના પતિદેવ કહી દે ‘અરે, ભાઈ તારી તો વાત જ જુદી આ ચા પણ તૈયાર થઈ ગઈ !’ અને તરત તેઓ આગ્રહ કરીને પાસે બેસાડે અને કહે ‘ફીફટી ફીફટી.’

ચા પીવાઈ જાય ને તરત જ ન્હાવા માટેનું પાણી તૈયાર. તરત જ ન્હાવાની તૈયારી થઈ જાય. જેવા નાહીને આવે કે સામે જ છાપુ ધરી દે. ‘લો હવે, થોડીવાર અલક મલકની વાતો વાંચી લો પછી પેટપૂજા કરાવી દઈશ.’

અને જ્યારે જમવા બેસે ત્યારે આગ્રહ કરીને જમાડે આ થોડી દાળ લોને. આ એક રોટલી ખાઈ લો. મારા સમ ! આ..... આ થોડું શાક અને જમવાની મજા ઓર વધી જાય ને પતિ બહારનું જમે જ નહિ. રસોઈ પણ એવી સ્વાદિષ્ટ બને કે આંગળા ચાટી ખાવ.

પછી પતિને નોકરીએ જવાની તૈયારીમાં પણ સહકાર આપે અને પ્રેમથી વિદાય આપતા કહે, ‘મારી ચિંતા કરશો નહિં સાચવી સંભાળીને કામકાજ કરશો.’ અને પતિનું મોં થોડું ઢીલું જુએ કે તરત જ હસતા હસતા કહે. ‘અરે આમ મોં ઢીલું કરી દો એમ કેમ બને ! નોકરીએ તો જવું પડે ને ! તો જરા હસો જોઈએ’ અને હસાવે ત્યારે જ જંપે અને વરિયાળી દાળનો મુખવાસ આપે એમ પછી વિદાય આપે.

હવે વિચારો આ શ્વેતાબેનના પતિ શું વિચારતા હશે. તે વિચારતા હશે કે ‘કેટલો ભાગ્યશાળી હું. કેટલી સરસ પત્ની મને મળી છે. આ

❖❖❖❖❖ ❖❖❖❖❖ ❖❖❖❖❖ ❖❖❖❖❖ ❖❖❖❖❖

જીવન સૂક્તો / ૮

બધું જ હાજરા હજૂર અને તેમાં પતિ શ્વેતાબેનના કહ્યા વિના સીધે સીધા ઘેર આવી જાય ત્યારે શ્વેતાબેન બારણામાં જ ઊભા હોય અને આવે કે તરત જ આવકાર આપે આવી ગયા ને ! ‘અરે, તારા વિના મને ચેન જ ક્યા પડે છે ?’

‘અરે ! તમારા વિના મને પણ આખો દિવસ ગમતું નથી.’ ‘ત્યારે તો કાલથી નોકરી બંધ !’

‘અરે એમ હોય એ તો તમે થોડો સમય બહાર જાવ છો તો બધું ચાલે છે. જવાનું ગમે તો નહિ પણ ગુમાડવું પડે તમે સાંજે આવી જ જાવ છો ને !’

અને આમ સંવાદ ચાલે ને તરત જ ચા તૈયાર થઈ જાય. બન્ને સાથે ચા પીવે. પછી તમે જ કહો આ શ્વેતાબેન ને સ્મિતાબેનની જેમ કદી કહેવું પડે ખરું કે, ‘મારો પતિ મારા કઢ્યામાં નથી.’

અનુક્રમ

ઈશ્વરભાઈ નારણભાઈ વાઘેલા

જન્મ : ૦૬-૦૮-૧૯૫૮

વતન : મુ.પો. બાંધણી, તા. પેટલાદ, જિ. આણંદ

શિક્ષણ : પ્રાથમિક શિક્ષણ - હી. બા. ખેતી શાળા, બાંધણી

માધ્યમિક શિક્ષણ - બાં.મ.સં શારદામંદિર

હાઈસ્કૂલ, મહેળાવ

ઉચ્ચ શિક્ષણ - બી.એ. ૧૯૭૯ (ગુજરાતી) નલિની અરવિંદ એન્ડ ટી.વી.પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, વલ્લભ વિધાનગર

બી.એડ - ૧૯૮૦ એન.એચ.પટેલ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, આણંદ

એમ.એ. - ૧૯૮૫ (ગુજરાતી) ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ (એક્સટર્નલ)

એમ.એ. - ૧૯૮૧ (ઇતિહાસ) ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ (એક્સટર્નલ)

એમ.એડ - ૧૯૮૬ સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિધાનગર

પી.એચ.ડી - ૧૯૯૬ સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિધાનગર

વ્યવસાય : માધ્યમિક શિક્ષક - (૧૯૮૦ - ૧૯૮૩) શ્રી એચ. વી. પટેલ હાઈસ્કૂલ, ચવેલી, તા. ચાણસ્મા

માધ્યમિક શિક્ષક - (૧૯૮૩ - ૧૯૯૦) એન. ટી. હાઈસ્કૂલ, કાણીસા, તા. ખંભાત

વ્યાખ્યાતા (૧૯૯૦ - ૧૯૯૬) એસ. એસ. કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, ગોધરા

વ્યાખ્યાતા (૧૯૯૬ - ૧૯૯૭) કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, પેટલાદ

વ્યાખ્યાતા (૧૯૯૭ થી હાલ સુધી) એમ. વી પટેલ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, વલ્લભ વિધાનગર

શોખ : વાચન, લેખન, પ્રાકૃતિક, વૈજ્ઞાનિક, ઐતિહાસીક સ્થળોનું નિરીક્ષણ - પ્રવાસ

લેખન : સાહિત્ય લેખન - વાર્તા, કાવ્યો, બાળવાર્તાઓ, શિક્ષણ, સાહિત્ય, સામાજિક, ચરિત્ર, સંશોધન લેખો

પુસ્તકો : ૧. શૈક્ષણિક વ્યવસ્થાપન અને શૈક્ષણિક તકનીકી - ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ - ૧૯૯૭

૨. ગુજરાતીનું અભિનય અધ્યાપન - નીરવ પ્રકાશન, અમદાવાદ - ૨૦૦૧

૩. સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની સબળાઓ - ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની આર્થિક સહાયથી - ૨૦૦૬